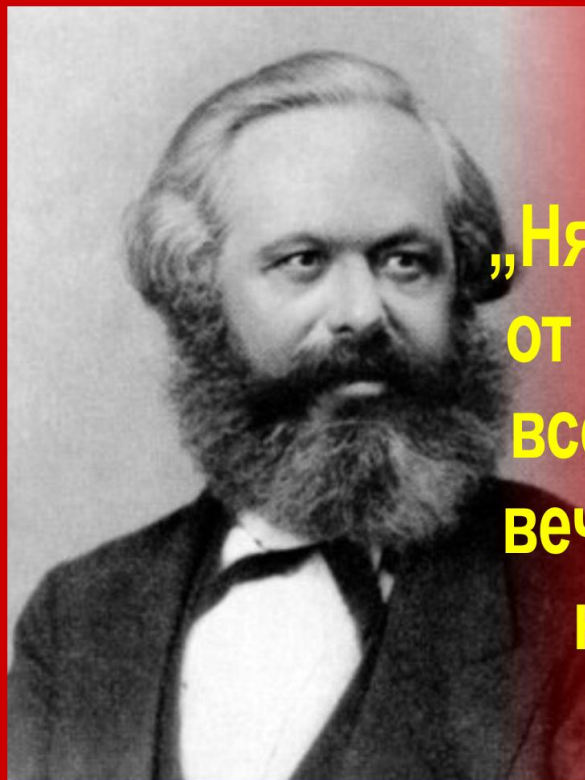

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ ПЪРВИ

Капитализъм:

„Няма нищо по-страшно от това, да си принуден всеки ден, от сутрин до вечер, да правиш нещо, което ти е противно.“

Карл Маркс

ОТДЕЛ ПЕТИ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА И
ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

ОТДЕЛ ШЕСТИ

РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

Карл Маркс
КАПИТАЛЪТ
КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ
ТОМ ПЪРВИ
ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВО НА КАПИТАЛА
ОТДЕЛ ПЕТИ
ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА И
ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ
ОТДЕЛ ШЕСТИ
РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

Съдържание:

ОТДЕЛ ПЕТИ ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА И
ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ ...стр. 3

Глава четиринадесета:

Абсолютна и относителна принадена стойност ...стр. 3

Глава петнадесета: Изменение във величината на цена-
та на работната сила и на придадената стойност ...стр. 16

- I. **Величина на работния ден и интензивност на труда –**
постоянни (дадени). Производителна сила на труда –
променлива ...стр. 17
- II. **Постоянен работен ден, постоянна производителна**
сила на труда, променлива интензивност на труда с. 23
- III. **Производителна сила и интензивност на труда – пос-**
тоянни, работен ден – променлив ...стр. 25
- IV. **Едновременни изменения на продължителността, про-**
изводителната сила и интензивността на труда ...стр. 27

Глава шестнадесета:

Различни формули за норма на принадлежната стойност ... 30

ОТДЕЛ ШЕСТИ РАБОТНАТА ЗАПЛАТА ...стр. 35

Глава седемнадесета: Превръщане на стойността, съответно на цената на работната сила, в работна заплата 35

Глава осемнадесета: Заплатата по време ...стр. 45

Глава деветнадесета: Заплатата на парче ...стр. 55

Глава двайста: Национални различия при заплатите с. 63

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** (в книгоиздаването като „под линия“)

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

(горе)

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА АБСОЛЮТНА И ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Най-напред ние разглеждахме трудовия процес абстрактно (виж глава пета), независимо от неговите исторически форми, като процес между човек и природа. Ние там казахме: „Ако разгледаме целия трудов процес от гледна точка на неговия резултат, то и двете — и средството на труда, и предметът на труда — се явяват като средства за производство, а самият труд — като производствен труд.“ А в бележка 7 прибавихме: „Това определение на производствения труд, както то следва от гледна точка на простия трудов процес, е съвсем недостатъчно за капиталистическия производствен процес.“ Тук това трябва да бъде развито по-подробно.

Доколкото трудовият процес е чисто индивидуален, един и същ работник обединява всички функции, които отпосле се разделят. При индивидуалното присвояване на природните предмети за своите жизнени цели той се контролира сам. По-късно той е контролиран. Отделният човек не може да влияе на природата, без да постави в действие своите собствени мускули под контрола на своя собствен мозък. Както в системата на природата главата и ръцете са неразделни, така трудовият процес обединява умствения и ръчния труд. По-късно те се разделят до враждебна противоположност. Продуктът се превръща изобщо от непосредствен продукт на индивидуалния производител в обществен продукт, в общ продукт на сборния работник, т.е. на комбинирания работен персонал, чиито членове стоят по-близо или по-далеч от обработката на предмета на труда. Затова заедно с кооперативния характер на самия трудов процес по необходимост се разширява и понятието „производствен труд“ и за неговия носител производствения работник. За да работи човек производствено, вече не е необходимо сам да работи непосредствено; достатъчно е да бъде орган на сборния работник, да изпълнява някоя от неговите второстепенни функции. Гореприведеното първоначално определение за производствен труд, изведено от природата на самото материално производство, остава винаги вярно за сборния работник, разгледан като съвкупност. Но то вече не подхожда за всеки негов член, взет поотделно.

Но от друга страна понятието за производствен труд се стеснява. Капиталистическото производство е не само производство на стоки — то по своята същност е производство на принадена стойност. Работникът не произвежда за себе си, а за капитала. Затова вече не е достатъчно той изобщо да произвежда. Той трябва да произвежда принадена стойност. Производствен е само този работник, който произвежда принадена стойност за капиталиста или служи за самонарастване на капитала. Ако е позволено да се вземе пример извън сферата на материалното производство, учителят е производствен работ-

ник, ако не само обработва детски глави, но и сам се трепе за обогатяване на предприемача. Обстоятелството, че последният е вложил капитала си във фабрика за учене вместо във фабрика за салами, не изменя никак това отношение. Затова понятието за производствен работник съвсем не включва само едно отношение между дейност и полезен ефект, между работник и продукт на труда, но и едно специфично, исторически възникнало, обществено производствено отношение, което прави работника непосредствено средство за нарастване на капитала. Затова — да бъде човек производствен работник не е щастие, а цяла беда. В четвърта книга на това съчинение, която разглежда историята на теорията, читателят ще види по-подробно, че класическата политическа икономия открай време е смятала производството на принадлежна стойност за решаващ отличителен признак на производствения работник. Затова заедно с нейното схващане за природата на принадлежната стойност се променя и нейната дефиниция за производствен работник. Така физиократите заявяват, че само земеделският труд бил производствен, понеже само той доставял принадлежна стойност. Но за физиократите принадлежна стойност съществува само във форма на поземлена рента.

Удължаването на работния ден отвъд онази точка, до която работникът би произвел само еквивалент на стойността на своята работна сила, и присвояването на този принадлежен труд от страна на капитала — това е производство на абсолютна принадлежна стойност. То образува общата основа на капиталистическата система и изходната точка за производство на относителна принадлежна стойност. При последната работният ден по начало е разделен на **две части: необходим труд и принадлежен труд**. За да се удължи принадлежният труд, скъсява се необходимият труд с такива методи, чрез които еквивалентът на работната заплата се произвежда за по-малко време. Производството на абсолютна принадлежна стойност е свързано само с дължината на работния ден; производството на относителна принадлежна стойност революционизира издъно техническите процеси на труда и общест-

вените групировки.

Така че то предполага специфично-капиталистически начин на производство, който със своите методи, средства и условия сам стихийно възниква и се оформя едва върху основата на формалното подчинение на труда под капитала. На мястото на формалното подчинение сега застава реалното подчинение на труда под капитала.

Достатъчно е само да посочим някои *хибридни форми* [Zwitterformen], при които принадлежният труд не се изсмуква от производствения чрез пряка принуда, нито пък е настъпило формално подчинение на производителя под капитала. Тук капиталът още не е завладял непосредствено самия трудов процес. Наред със самостоятелните производители, които по унаследен прадядовски начин упражняват занаяти и земеделие, се явява лихварят или търговецът, лихварският капитал или търговският капитал, който ги изсмуква като паразит. Преобладаването на тази форма на експлоатация в дадено общество изключва капиталистическия начин на производство, към който тя от друга страна може да образува преход, както е през по-късното Средновековие. Най-сетне, както показва примерът на модерното домашно производство, известни хибридни форми се възпроизвеждат на места върху фона на едрата индустрия, макар и със съвсем променена физиономия.

Ако за производството на абсолютната принадлежна стойност е достатъчно само формално подчинение на труда под капитала — напр. занаятчии, които преди са работили за себе си или като калфи на някой цехов майстор, сега застават като наемни работници под пряк контрол на капиталиста — от друга страна се оказва, че методите за производство на относителната принадлежна стойност са същевременно и методи за производство на абсолютна принадлежна стойност. Безпределното удължаване на работния ден се яви дори като най-характерен продукт на едрата индустрия. Изобщо специфично-капиталистическият начин на производство престава да бъде само

средство за производство на относителна принадена стойност, щом той завладее някой цял клон производство, и още повече — щом завладее всички решаващи клонове на производството. Сега той става обща, общественно господстваща форма на производствения процес. Като особен метод за производство на относителна принадена стойност той вече действа само доколкото, първо, обхваща индустрии, които досега са били само формално подчинени на капитала, т.е. доколкото все повече се разпространява. Второ, доколкото чрез изменение на методите на производството непрестанно се революционизират вече завладени от него индустрии.

От известна гледна точка разликата между абсолютната и относителната принадена стойност изглежда изобщо илюзорна. Относителната принадена стойност е абсолютна, защото тя определя абсолютно удължаване на работния ден свръх работното време, необходимо за съществуването на самия работник. Абсолютната принадена стойност е относителна, защото определя такова развитие на производителността на труда, което позволява да се ограничи необходимото работно време върху една част от работния ден. Но ако се има предвид движението на принадлежната стойност, тази привидна еднаквост изчезва. Щом капиталистическият начин на производство вече бъде установен и е станал общ начин на производство, разликата между абсолютна и относителна принадена стойност се чувства, когато изобщо се покачва нормата на принадлежната стойност. Като предпоставим, че работната сила се плаща по нейната стойност, ние тогава се изправяме пред следната алтернатива: при дадена производителна сила на труда и нормална степен на неговата интензивност нормата на принадлежната стойност може да бъде покачена само чрез абсолютно удължаване на работния ден; от друга страна, при дадена граница на работния ден нормата на принадлежната стойност може да бъде покачена само чрез относителното изменение във величината на неговите съставни части, на необходимия труд и на принадлежния труд, което от своя страна — ако заплатата не бива да спада под

стойността на работната сила — предполага изменение в производителността или в интензивността на труда.

Ако работникът има нужда от всичкото си време, за да произведе средства за живот, необходими за издръжка на него самия и на неговата раса — не му остава никакво време да работи безплатно за трети лица. Без известна степен на производителност на труда работникът не разполага с такова време, без такова добавъчно време няма принадлеен труд, а значи няма и капиталисти, но няма и робопритежатели. няма феодални барони, с една дума — няма класа от едри собственици.*1

[*1 „Дори съществуването на отделна класа от капиталисти зависи от производителността на труда.” (Памзи, An Essay on the Distribution etc., стр. 206) „Ако трудът на всеки човек стигаше само за да осигури неговата собствена прехрана, нямаше да има собственост.” (Рейвънстоун, Thoughts on the Funding System etc., стр. 14, 15)]

Така че може да се говори за **природна основа** на принадлежната стойност, но само в съвсем общия смисъл, че не съществува абсолютна природна пречка, която да възпира човек да сваля от себе си и да стовари върху другиго труда, необходим за да поддържа своето собствено съществуване, също както напр. няма абсолютни природни пречки, които да възпират едни хора да употребяват за храна месото на други хора.*1a С тази стихийна производителност на труда съвсем не трябва да се свързват никакви мистични представи, както правят тук-там. Само след като хората със своя труд са се измъкнали от своите първи животински състояния, значи когато самият им труд до известна степен е вече обобществен — настъпват отношения, при които принадлежният труд на едни става условие за съществуването на други. В наченките на културата придобитите производителни сили на труда са незначителни, но такива са и потребностите, които се развиват заедно със и въз основа на средствата за задоволяването им. Освен това в онези времена относителната величина на ония части на обществото, които живеят от чужд труд, е още извънредно

малка в сравнение с масата от непосредствени производители. С напредъка на обществената производителна сила на труда тази относителна величина расте абсолютно и относително.*[2](#) Впрочем капиталовото отношение възниква върху икономическа почва, която е продукт на дълъг процес на развитие. Наличната производителност на труда, от която то изхожда като основа, е дар не от природата, а от една история, която обхваща хиляди векове.

Независимо от повече или по-малко развития облик на общественото производство, производителността на труда остава свързана с природни условия. Те всички могат да бъдат сведени назад към природата на самия човек към неговата раса и т.н., и към окръжаващата го природа. Външните природни условия икономически се разпадат на две големи категории — природни богатства откъм средства за живот, т.е. плодородие на почва, богати с риба води и т.н., и природни богатства откъм средства на труда, като водопади, плавателни реки, дърво, метали, въглища и т.н. В наченките на културата решаващо значение има първият, а на по-високо стъпало на развитие — вторият вид природни богатства. Сравнете за пример Англия с Индия или — в античния свят — Атина и Коринт с крайбрежните страни на Черно море.

Колкото по-малък е броят на природните потребности, чието задоволяване е абсолютно наложително, и колкото по-голямо е природното плодородие на почвата и благоприятния климат, толкова по-малко е работното време, необходимо за поддържане и възпроизвеждане на производителя. Следователно — толкова по-голям може да бъде онзи превес от неговия труд, който [превес] остава за другите хора след като той свърши своя труд за себе си. Така, още Диодорус казва за старите египтяни:

«Съвсем невероятно е колко малко труд и разноски им струва отглеждането на децата. Те им сготвят каквато се случи най-проста храна; дават им да ядат и долната част от папируса, когато тя вече може да се пече

на огъня, и корените и стъблата на блатните растения, отчасти сурови, отчасти варени и печени. Повечето деца ходят боси и без дрехи, тъй като въздухът е твърде мек. Затова детето, докато подрасне, не струва на своите родители повече от 20 драхми. Главно с това се обяснява, че в Египет населението е тъй многобройно и че е могло да бъдат извършени такива множество грандиозни строежи.» [*3](#)

Впрочем грандиозните строежи на стария Египет се дължат не толкова на големината на неговото население, колкото на голямата пропорция, в която то е било на разположение [за труд]. Както индивидуалният работник може да достави толкова повече принадлежащ труд колкото е по-малко неговото необходимо работно време — също така колкото е по-малка оная част от работното население, която е заета с производство на необходими средства за живот, толкова по-голяма е оная негова част, която е на разположение за други дейности.

Щом веднъж е предпоставено капиталистическо производство, величината на принадлежащия труд — при еднакви други условия и при дадена дължина на работния ден — ще варира заедно с природните условия на труда и особено с плодородието на почвата. От това обаче никак не следва обратното — че най-плодородната почва е най-подходяща за растежа на капиталистическия начин на производство. Той предполага господство на човека над природата. Една твърде разточителна природа „води човека за ръка, както се води малкото дете за водило”. Тя не превръща неговото собствено развитие в природна необходимост. [*4](#) Отечеството на капитала не е тропическият климат с неговата преизобилна растителност, а умереният пояс. Не абсолютното плодородие на почвата, а нейното структуриране, многообразието на нейните природни продукти образува природната основа на общественото разделение на труда и потиква човека, чрез промени на природните условия, в сред които той живее, да умножи собствените си потребности, способности, средства и начин на труда. Необходимостта от обществен контрол на някоя природна сила, [*5](#) от нейното стопанисване, от нейното присвояване или обузда-

ване в голям мащаб с помощта на съоръжения, построени от човешка ръка, играе най-решаваща роля в историята на индустрията. Така е било напр. с урегулирането на водата в Египет, Ломбардия, Холандия и т.н. Или в Индия, в Персия и т.н., където напояването с изкуствени канали снабдява почвата не само с необходимата вода, но едновременно с това ѝ доставя с тинята минерален тор от планините. Тайната на индустриалния разцвет на Испания и Сицилия под арабско господство е била канализацията.*6

[*6 Регулирането на водоснабдяването е било една от материалните основи на държавната власт над дребните, разпокъсани производствени организми на Индия. Мохамеданските владетели на Индия са разбирали това по-добре отколкото техните английски приемници. Нека припомним само за глуда в 1866 г., който е коствал живота на повече от един милион индуси в окръга при Ориса, в президентство Бенгалия.]

Благоприятните природни условия доставят винаги само възможност, но никога не доставят и действителността на принадлежния труд, а значи и на принадлежната стойност или на принадлежния продукт. На различните природни условия на труда се дължи едно и също количество труд в различни страни да задоволява различна маса потребности,*7 значи при иначе аналогични условия необходимото работно време да е различно. На принадлежния труд природните условия влияят само като природна пречка, т.е. чрез определяне на онази точка, от която може да започне трудът за другите. В същата пропорция, в която индустрията напредва, тая природна пречка отстъпва. В сред западноевропейското общество, където работникът само чрез принадлежния труд си изкупува позволение да работи за собственото си съществуване, лесно си въобразяват, че доставянето на свръхпродукти било вродено свойство на човешкия труд.*8 Но да вземем напр. жителите на източните острови от азиатския архипелаг, където сагото расте в диво състояние из горите.

«Когато жителите, като продупчат дървото, се убедят, че сърцевината е узряла, те отсичат дървото и го разделят на много части, изстъргват

сърцевината, размесват я с вода и я изцеждат, и получават напълно годно за употреба сагово брашно. Едно дърво обикновено дава 300 фунта, а може да даде и 500 до 600 фунта. Така че там човек отива в гората и си отрязва хляба, както у нас си сече дърва за огрев.» [*9](#)

Да приемем, че един такъв източноазиатски хлеборезач има нужда от 12 работни часа на седмица, за да задоволи всички свои потребности. Непосредственият дар, който му дава природата, е многото свободно време. За да го употреби производствено за себе си, необходими са цяла редица исторически условия, а за да го разходва като принадлеен труд за чужди лица — необходима е външна принуда. Ако бъде въведено капиталистическо производство, тогава нашият юнак ще трябва да работи може би 6 дни в седмицата, за да си присвои продукта на един работен ден. Щедростта на природата не обяснява защо той сега работи 6 дни в седмицата или защо дава 5 дни принадлеен труд. Тя обяснява само защо неговото необходимо работно време е ограничено на един ден в седмицата. Но неговият принадлеен продукт в никой случай не би произхождал от някакво си окултно свойство, вродено на човешкия труд.

Както исторически развилите се обществени производителни сили на труда, така и природно зависимите се явяват като производителни сили на онзи капитал, към който трудът бива прикрепен.

Рикардо никога не се е замислял върху произхода на принадлежната стойност. Той я разглежда като нещо инхерентно [присъщо] на капиталистическия начин на производство, който в неговите очи е естествена форма на общественото производство. Там където говори за производителността на труда, той търси в нея не причина за съществуването на принадлежната стойност, а само причина, която определя нейната величина. Неговата школа, напротив, гръмка обяви производителната сила на труда за причина на произхода на печалбата (чети: на принадлежната стойност). Това все пак е напредък спрямо меркантилистите, които пък извеждат превеса на цената на продуктите

над техните производствени разноси от размяната, от продажбата им на тяхната стойност. Въпреки това и школата на Рикардо само заобиколи задачата, но не я реши. Всъщност тези буржоазни икономисти са имали верния инстинкт, че е твърде опасно да се задълбочават твърде много в парливия въпрос за произхода на принадлежната стойност. Но какво да се каже, когато половин век след Рикардо г. Джон Стюърт Мил, преизпълнен с достойнство, констатира своето превъзходство над меркантилистите, като лошо повтаря жалките извъртания на първите вулгаризатори на Рикардо?

Мил казва:

«Причината на печалбата се състои в това, че трудът произвежда повече, отколкото е необходимо за неговата издръжка.»

Дотук е все още старата песен; но Мил ще прибави нещо свое:

«Или — да се изразим иначе — причината, поради която капиталът дава печалба, се състои в това, че храната, облеклото, суровите материали и средствата на труда траят по-дълго време, отколкото е необходимо за тяхното производство.»

Тук Мил смесва продължителността на работното време с трайността на неговите продукти. Според този възглед хлебарят, чиито продукти траят само един ден, никога не би могъл да извлече от своите наемни работници същата печалба, както машиностроителят, чиито продукти траят 20 години и повече. Наистина, ако птичите гнезда не траеха по-дълго време, отколкото е необходимо за тяхното построяване, птиците трябваше да преживяват без гнезда.

След като веднъж изказа тая основна истина, Мил показва и своето превъзходство над меркантилистите:

«Ние виждаме значи, че печалбата произлиза не от инцидента на размените, а от производителната сила на труда; общата печалба на една страна винаги се определя от производителната сила на труда, независимо от това дали става размяна или не. Ако нямаше разделение на за-

нятията, нямаше да има нито купуване, нито продаване, но все пак щеше да има печалба.»

И тъй размяната, покупката и продажбата, тези общи условия на капиталистическото производство, били страничен инцидент и все пак имало печалба и без купуване и продаване на работна сила!

По-нататък:

«Ако всички работници в една страна произвеждат 20% повече от сумата на своята заплата, печалбите ще бъдат 20%, каквото и да бъде равнището на стоковите цени.»

От една страна това е извънредно сполучлива тавтология, защото ако работниците произвеждат за своите капиталисти принадлежна стойност от 20%, то печалбите ще се отнасят към целокупната заплата на работниците както 20:100. От друга страна абсолютно погрешно е, че печалбите „ще бъдат 20%” - те винаги ще бъдат по-малки, защото печалбите се изчисляват върху цялата сума на авансирания капитал. Напр. нека капиталистът да е авансирал 500 ф.ст., от които 400 ф.ст. в средства за производство и 100 ф.ст. в работна заплата. Нека нормата на принадлежната стойност е, както приехме, 20% — тогава нормата на печалбата ще бъде 20:500, т.е. 4%, а не 20%.

Следва една блестяща проба за това — как Мил разглежда различните исторически форми на общественото производство: „*Аз навред предпоставям сегашното положение на нещата, което с твърде малки изключения господства навсякъде,*)* т.е., че капиталистът авансира всичко, включително и заплащането на работника.” Странна оптическа измама — да вижда навсякъде едно състояние, което досега господства на земята само по изключение! Но по-нататък Мил е достатъчно добър да признае, че „няма абсолютна необходимост да е така”. Напротив.

«Работникът би могъл да изчака изплащане дори на целия размер на своята заплата, докато напълно привърши работа — ако би имал средс-

тва, необходими за своята издръжка през това време. Но в такъв случай той би бил в известна степен капиталист, който е вложил капитал в предприятието и е доставил част от фонда за неговото водене,»

Също така Мил би могъл да каже, че работникът, който авансира на себе си не само средства за живот, но и средства на труда, всъщност бил свой собствен наемен работник. Или че американският селянин бил свой собствен роб, само че се трепел за себе си, а не за чужд господар.

[*] На това място — както посочва Маркс в едно писмо от 28 ноември 1878 г. до Даниелсон, руския преводач на „Капитала“ — трябва да се включи пасажът „където работниците и капиталистите са отделни класи“. Цитатът е бил непълно предаден. Маркс продължава: „Следващите две изречения, а именно: „Странна оптическа измама, да вижда навсякъде едно състояние, което досега господства на Земята само по изключение“. Но по-нататък — трябва да се задраскат, а следващото изречение да се чете така: „Господин Мил е достатъчно добър да вярва, че не е абсолютна необходимост да бъде така — дори в оная икономическа система, в която работниците и капиталистите са отделни класи.“

Това, че бележката, която следва да бъде задраскана, не подхожда на предходното изречение на Мил, естествено не отменя нейното общо значение. — моск. ред.]

След като по този начин ясно ни доказва, че капиталистическото производство винаги би съществувало дори и да не съществуваше, Мил е достатъчно последователен да докаже, че то не съществува дори тогава, когато съществува:

«И дори в предишния случай (когато капиталистът авансира на наемния работник всички средства за неговата издръжка) работникът може да бъде разглеждан от същата гледна точка (т.е. като капиталист). Защото като отдава своя труд под пазарната му цена (!), той може да бъде разглеждан тъй, като че ли авансира на своя предприемач разликата (?) и т.н.» [*9a](#)

В реалната действителност работникът авансира даром своя труд на

капиталиста за една седмица напред и т.н., за да получи в края на седмицата и т.н. неговата пазарна цена; това според Мил го прави капиталист! В плоската равнина дори купчинките пръст изглеждат като хълмове; измерете колко плоска е нашата днешна буржоазия по калибъра на нейните „велики умове“.

(горе)

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

Изменение във величината на цената на работната сила и на принадлежната стойност

Стойността на работната сила се определя от стойността на обичайно необходимите средства за живот на средния работник. Масата на тия средства за живот — макар тяхната форма да се изменя — в определена епоха и в определено общество е дадена и затова трябва да се разглежда като постоянна величина. Изменя се само стойността на тази маса. В определянето на стойността на работната сила участват и още два други фактора. От една страна — разноските за нейното развитие, които се изменят заедно с начина на производство, от друга страна — нейните природни различия: дали е мъжка или женска, зряла или незряла. Употребата на тия различни работни сили, зависеща пак от начина на производството, създава голяма разлика в разноските за възпроизвеждане на работническото семейство и в стойността на възрастния мъж-работник. Но и двата тези фактора остават изключени при по-нататъшното изследване. ***96**

[*96 Тук, естествено, е изключен и случаят, разгледан на стр. 250. (Бележка към третото издание. Ф.Е.)]

Ние предпоставяме: **1)** че стоките се продават по тяхната стойност, **2)** че цената на работната сила може случайно да се покачи над нейната стойност, но никога не спада под нея.

Като предпоставим веднъж това, ние намираме, че относителните величини на цената на работната сила и на принадлежната стойност

зависят от три обстоятелства: 1) от дължината на работния ден или екстензивната величина на труда; 2) от нормалната интензивност на труда или неговата интензивна величина, така че определено количество труд се изразходва за определено време; 3) най-сетне, от производителната сила на труда, така че съобразно със степента на развитие на производствените условия едно и също количество труд в едно и също време доставя по-голямо или по-малко количество продукти. Очевидно е, че са възможни множество различни комбинации, според това дали един от тези три фактора е постоянен, а другите два — променливи, или двата са постоянни, а единият е променлив, или най-сетне и трите едновременно са променливи. Тези комбинации стават още по-многообразни от това, че при едновременно вариране на различните фактори величината и посоката на вариациите могат да бъдат различни. Следва изложението само на най-главните комбинации.

(горе)

**I. Величина на работния ден и интензивност на труда — постоянни (дадени),
производителна сила на труда — променлива**

При тази предпоставка стойността на работната сила и принадлежната стойност се определят от три закона.

Първо: работният ден от дадена величина винаги се изразява в един и същ стойностен продукт, както и да се променя производителността на труда и заедно с нея масата на продуктите, а следователно и цената на отделната стока.

Стойностният продукт на един дванадесетчасов работен ден е напр. 6 шилинга, макар че масата на произведените потребителни стойности се променя заедно с производителната сила на труда и че следователно стойността от 6 шилинга се разпределя върху повече или по-

малко стоки.

Второ: стойността на работната сила и принадлежната стойност се променят в противоположна посока. Промяната в производителната сила на труда, нейното нарастване или намаляване действа в обратна посока върху стойността на работната сила и в права посока — върху принадлежната стойност.

Стойностният продукт на дванадесетчасовия работен ден е постоянна величина, напр. 6 шилинга. Тая постоянна величина е равна на сумата на принадлежната стойност плюс стойността на работната сила, която работникът замества с еквивалент. От само себе си се разбира, че от двете части на една постоянна величина нито една не може да се увеличи, без да се намали другата. Стойността на работната сила не може да се покачи от 3 шилинга на 4, ако принадлежната стойност не спадне от 3 шилинга на 2, а принадлежната стойност не може да се покачи от 3 на 4 шилинга, ако стойността на работната сила не спадне от 3 шилинга на 2. Така че при тези обстоятелства не е възможна никаква промяна на абсолютната величина — било на стойността на работната сила, било на принадлежната стойност — без едновременно изменение на техните относителни или сравнителни величини. Невъзможно е те да спадат или да се покачват едновременно.

По-нататък, стойността на работната сила не може да спада, а значи и принадлежната стойност не може да се покачва, без да се покачи производителната сила на труда, напр. в гореприведения случай стойността на работната сила не може да спадне от 3 на 2 шилинга, ако една повишена производителна сила на труда не позволи да се произведе за 4 часа същата маса средства за живот, произвеждането на които по-преди е изисквало 6 часа. И обратно, стойността на работната сила не може да се покачи от 3 на 4 шилинга, без да спадне производителната сила на труда, значи ако не са потребни 8 часа за произвеждане на същата маса средства за живот, за които преди са били достатъчни 6 часа. Оттук следва, че увеличението на произво-

дителността на труда понижава стойността на работната сила и с това покачва принадлежната стойност, докато, обратно, намаляването на производителността на труда покачва стойността на работната сила, а понижава принадлежната стойност.

При формулирането на този закон Рикардо е пропуснал едно обстоятелство: макар че промяната във величината на принадлежната стойност или на принадлежния труд налага обратно изменение във величината на стойността на работната сила или на необходимия труд — от това съвсем не следва, че те се изменят в една и съща пропорция. Те се увеличават или намаляват с една и съща величина. Но отношението, в което се увеличава или намалява всяка част от стойностния продукт или от работния ден, зависи от онова първоначално поделение, което е станало преди изменението в производителната сила на труда. Ако стойността на работната сила е била 4 шилинга или необходимото работно време — 8 часа, принадлежната стойност — 2 шилинга или принадлежното време — 4 часа, и ако поради увеличена производителна сила на труда стойността на работната сила спадне на 3 шилинга или необходимият труд на 6 часа — принадлежната стойност се покачва на 3 шилинга или принадлежният труд на 6 часа. Една и съща величина от 2 часа или от 1 шилинг там се прибавя, тук се отнема. Но пропорционалната промяна на величините в двата случая е различна. Докато стойността на работната сила спада от 4 на 3 шилинга, значи с $\frac{1}{4}$ или 25%, принадлежната стойност се покачва от 2 на 3 шилинга, значи с $\frac{1}{2}$ или 50%. Оттук следва, че пропорционалното нарастване или намаляване на принадлежната стойност вследствие на дадена промяна в производителната сила на труда е толкова по-голямо, колкото по-малка, и толкова по-малко, колкото по-голяма е била първоначално онази част на работния ден, която се изразява в принадлежната стойност.

Трето: нарастването или намаляването на принадлежната стойност е винаги последица и никога не е причина за съответното нарастване или намаляване на стойността на работната сила. ***10**

[*10 Към този трети закон Мак-Кълък покрай другото е направил и глупавата добавка, че принадлежната стойност може да се покачи и без да спада стойността на работната сила — чрез премахване на данъците, които капиталистът е плащал по-рано. Премахването на такива данъци абсолютно никак не изменя онова количество принадлежна стойност, което индустриалният капиталист изсмуква преди всичко от работника. То променя само пропорцията, в която той пъха в своя собствен джоб принадлежната стойност или трябва да я дели с трети лица. Значи то никак не променя отношението между стойността на работната сила и принадлежната стойност. Така че изключението на Мак-Кълък доказва само, че той не разбираше самото правило — беда, която му се случва при вулгаризирането на Рикардо също тъй често, както на Ж. Б. Сей при вулгаризирането на А. Смит.]

Тъй като работният ден е постоянна величина, т.е. се изразява в постоянна стойностна величина; тъй като на всяка промяна във величината на принадлежната стойност отговаря обратна промяна във величината на стойността на работната сила и тъй като стойността на работната сила може да се променя само когато се променя производителната сила на труда — при тия условия очевидно следва, че всяка промяна във величината на принадлежната стойност произлиза от обратна промяна във величината на стойността на работната сила. Затова, щом сме видели, че никаква абсолютна промяна във величината на стойността на работната сила и във величината на принадлежната стойност не е възможна без промяна на техните относителни величини — сега следва, че никаква промяна на техните относителни величини не е възможна без промяна в абсолютната стойностна величина на работната сила.

Според **третия закон** промяната във величината на принадлежната стойност предпоставя едно движение на стойността на работната сила, причинено от промяна в производителната сила на труда. Границата на първата промяна е дадена от новата стойностна граница на работната сила. Но дори ако обстоятелствата позволяват на закона да действа, може да се извършват междинни движения. Ако напр. поради покачване на производителната сила на труда стойността на

работната сила спадне от 4 шилинга на 3 или необходимото работно време от 8 часа на 6 — цената на работната сила би могла да спадне само на 3 шилинга и 8 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 2 пенса и т.н., а значи принадлежната стойност да се покачи само на 3 шилинга и 4 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 10 пенса и т.н. Степента на спадането, чиято **минимална граница***) е 3 шилинга, зависи от онова относително тегло, което хвърля във везните от една страна натискът на капитала, от друга страна — съпротивата на работниците.

[*] Тук трябва да кажем: **Максималната граница**; така го е поправил Маркс в своя личен екземпляр от второто издание. — Моск. ред.]

Стойността на работната сила се определя от стойността на определено количество средства за живот. Това, което се изменя заедно с производителната сила на труда, е стойността на тия средства за живот, а не тяхната маса. Самата тая маса може, при покачване на производителната сила на труда, да расте едновременно и в същата пропорция и за работника, и за капиталиста без никаква промяна между величината на цената на работната сила и величината на принадлежната стойност. Ако първоначалната стойност на работната сила е 3 шилинга, а необходимото работно време 6 часа, ако принадлежната стойност е също 3 шилинга или принадлежният труд е също 6 часа — едно удвояване на производителната сила на труда, при същото разделение на работния ден, би оставило непроменени цената на работната сила и принадлежната стойност. Само че всяка от тях би се изразила в двойно повече, но съответно поевтинели потребителни Стойности. Макар че цената на работната сила е останала непроменена, тя би била покачена над своята стойност. Но ако цената на работната сила спаднеше не до минималната граница от $1\frac{1}{2}$ шилинга, дадена от нейната нова стойност, а на 2 шилинга и 10 пенса, на 2 шилинга и 6 пенса и т.н. — тази спадаща цена все пак би представлявала растяща маса от средства за живот. Така цената на работната сила би могла при покачваща се производителна сила на труда

постоянно да спада едновременно с постоянното нарастване на масата на средствата за живот на работника. Но относително, т.е. в сравнение с принадлежната стойност, стойността на работната сила би спадала постоянно и значи би се увеличавала пропастта между жизнените равнища на работника и капиталиста.*11

[*11 „Когато се извършва изменение в производителността на индустрията, така че с дадено количество труд и капитал се произвежда повече или по-малко, тогава делът на работната заплата може чувствително да се измени, докато количеството, в което е изразен този дял, си остава същото, или количеството може да се измени, докато делът остава неизменен.” („Outlines of Political Economy”, стр. 67)]

Рикардо пръв строго формулира трите гореприведени закона. Недостатъците на неговото изложение са: 1) че той разглежда особените условия, в пределите на които важат тези закони, като разбиращи се от само себе си общи и изключителни условия на капиталистическото производство. За него не съществуват промени нито в дължината на работния ден, нито в интензивността на труда, така че за него производителността на труда от само себе си остава единствен променлив фактор; и 2) — и това в много по-голяма степен прави фалшив неговия анализ — той, също както и другите икономисти, никога не е изследвал принадлежната стойност като такава, т.е. независимо от нейните особени форми, като печалба, поземлена рента и т.н. Затова той непосредствено смесва законите за нормата на принадлежната стойност със законите за нормата на печалба. Както вече казахме, нормата на печалба е отношение на принадлежната стойност към целия авансиран капитал, докато нормата на принадлежната стойност е отношение на принадлежната стойност само към променливата част на този капитал. Да приемем, че един капитал от **500 ф.ст. (K)** се поделва на суров материал, средства на труда и т.н. общо за **400 ф.ст. (c)** и на **100 ф.ст. работна заплата (v)**; освен това нека принадлежната стойност е = **100 ф.ст. (m)**. Тогава нормата на принадлежната стойност

$$\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф.ст.}}{100 \text{ ф.ст.}} = 100\%$$

а нормата на печалбата е:

$$\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф.ст.}}{500 \text{ ф.ст.}} = 20\%$$

Освен това е ясно, че нормата на печалбата може да зависи от обстоятелства, които не оказват никакво влияние върху нормата на принадлежната стойност. По-нататък, в трета книга на това съчинение, аз ще докажа, че една и съща норма на принадлежната стойност може да се изрази в най-различни норми на печалба и че различни норми на принадлежната стойност при определени обстоятелства могат да се изразят в една и съща норма на печалба.

(горе)

II. Постоянен работен ден, постоянна производителна сила на труда, променлива интензивност на труда

Нарастващата интензивност на труда предполага увеличено изразходване на труд в един и същ период от време. Затова по-интензивният работен ден се въплъщава в повече продукти отколкото по-малко интензивният работен ден със също толкова по-брой часове. Наистина, при увеличена производителна сила един и същ работен ден дава и повече продукти. Но в последния случай стойността на отделния продукт спада, защото струва по-малко труд отколкото преди, а в първия случай тя остава непроменена, защото продуктът струва също толкова труд както и преди. Броят на продуктите расте без да спада тяхната цена. С техния брой расте и сумата на техните цени, докато в другия случай същата стойностна сума се изразява само в нараснала маса продукти. Така че при еднакъв брой часове по-интензивният работен ден се въплъщава в по-голям стойностен продукт, значи при неизменна стойност на парите — в повече пари. Неговият стойностен продукт варира заедно с отклоненията на него-

вата интензивност от нейната нормална обществена степен. Така че един и същ работен ден се изразява не както преди в постоянен, а в променлива стойност на продукт — напр. по-интензивният 12-часов работен ден — в 7 шилинга, в 8 шилинга и т.н., вместо в 6 шилинга, както е при 12-часовия работен ден с обикновена интензивност. Ясно е: ако стойностният продукт на работния ден варира, напр. от 6 до 8 шилинга, тогава двете части на този стойностен продукт — цената на работната сила принадлежната стойност — могат едновременно да нарастват — било в еднаква, било в различна степен. Цената на работната сила, както и принадлежната стойност, могат и едновременно да нараснат от 3 на 4 шилинга, ако стойностният продукт се покачи от 6 на 8 шилинга. Тук покачването на цената на работната сила не включва по необходимост покачване на нейната цена над нейната стойност. Напротив, то може да бъде придружено със спадане на нейната стойност. Това става винаги когато покачването на цената на работната сила не компенсира нейното ускорено изхабяване.

Знае се, че — независимо от временни изключения — една промяна в производителността на труда предизвиква промяна във величината на стойността на работната сила, а затова и във величината на принадлежната стойност, само когато продуктите на засегнатите клонове на индустрията влизат в кръга на обикновената консумация на работника. Тази граница тук отпада. Все едно дали величината на труда се променя екстензивно или интензивно, на промяната в нейната величина отговаря промяна във величината на нейния стойностен продукт, независимо от природата на артикула, в който се изразява тази стойност.

Ако интензивността на труда се увеличи едновременно и, равномерно във всички клонове на индустрията, тогава новата, по-висока степен на интензивност би станала обикновена, нормална обществена степен и с това би престанала да се брои за екстензивна величина. Но дори и тогава средните степени на интензивност на труда у различните нации биха останали различни и поради това биха видо-

изменили приложението на закона за стойността към различните национални работни дни. По-интензивният работен ден на една нация се изразява в по-голям паричен израз отколкото по-малко интензивният работен ден на друга. ***12**

[*12 „При равни други условия английският фабрикант за определено време може да извлече значително по-голямо количество труд отколкото чуждестранният фабрикант — толкова, че да балансира разликата на работните дни между 60 часа седмично тук и 72 или 80 часа - другаде.” („Reports of Insp. of Fact, for 31st Oct. 1855”, стр. 65) Едно по-голямо законно скъсяване на работния ден в континенталните фабрики би било най-безпогрешното средство за намаляване на това различие между континенталния и английския работен час.]

([горе](#))

III. Производителна сила и интензивност на труда. Постоянен и променлив работен ден

Работният ден може да варира в две посоки. Той може да бъде скъсяван или удължаван.

1. Скъсяването на работния ден при дадените условия, т.е. при неизменна производителна сила и интензивност на труда, оставя непроменена стойността на работната сила, а значи и необходимото работно време. То скъсява принадлежния труд и принадлежната стойност. Заедно с абсолютната величина на последната спада и нейната относителна величина, т.е. нейната величина по отношение на неизменната стойностна величина на работната сила. Капиталистът може да се обезщети само като смъкне нейната цена под нейната стойност.

Всички традиционни фрази против скъсяване на работния ден предпоставят, че това явление се извършва при предпоставените тук обстоятелства, докато в действителност, наопаки, промяната в производителността и интензивността на труда или предшества скъсяването

на работния ден, или непосредствено следва след него.*13

[*13 „Има компенсирани обстоятелства... които бяха изкарани наяве при приложението на закона за десетчасовия работен ден.“ („Reports of Insp. of Fact, for 1st December 1848“, стр. 7)]

2. Удължаване на работния ден: Нека необходимото работно време е 6 часа или стойността на работната сила 3 шилинга, и нека също тъй принадлежният труд е 6 часа и принадлежната стойност 3 шилинга. В такъв случай целият работен ден е 12 часа и се изразява в стойностен продукт от 6 шилинга. Ако работният ден бъде удължен с 2 часа и ако цената на работната заплата остане непроменена, то заедно с абсолютната расте и относителната величина на принадлежната стойност. Макар че величината на стойността на работната сила остава абсолютно непроменена, тя относително спада. При условията, дадени в подразделение I, относителната величина на стойността не можеше да се промени без промяна на нейната абсолютна величина. Тук, напротив, относителната промяна във величината на стойността на работната сила е резултат на абсолютна промяна във величината на принадлежната стойност.

Тъй като стойностният продукт, в който се изразява работният ден, расте заедно с удължаването на самия работен ден, цената на работната сила и принадлежната стойност могат едновременно да растат, било с еднакъв, било с нееднакъв прираст. Значи този едновременен растеж е възможен в два случая: при абсолютно удължаване на работния ден и при растяща интензивност на труда без такова удължаване.

При удължен работен ден цената на работната сила може да падне под нейната стойност, макар номинално да остава неизменна или дори да се покачва. А именно, както си спомня читателят, едnodневната стойност на работната сила се изчислява по нейната средна нормална трайност или по нормалната дълготрайност на живота на работника и от съответното нормално за човешката природа прев-

ръщане на жизнена субстанция в движение. ***14** По-голямото изхаване на работна сила, неразделно свързано с удължаването на работния ден, може до известна точка да бъде компенсирано с по-голямо заместване на загубите на организма. Отвъд тази точка изхаването расте в геометрична прогресия и същевременно се разрушават всички нормални условия за възпроизвеждане и функциониране на работната сила. Цената на работната сила и степента на нейната експлоатация престават да бъдат съизмерими величини.

(горе)

IV. Едновременни изменения в продължителността, производителната сила и интензивността на труда

Очевидно тук са възможни множество комбинации. По два от факторите могат да варират, а третият да остава постоянен, или и трите могат едновременно да варират. Те могат да варират в еднаква или нееднаква степен, в една и съща или в противоположна посока — и затова техните вариации могат отчасти или изцяло да се унищожават. Но анализът на всички възможни случаи е лесен след обясненията, които дадохме в подразделения I, II и III. Резултатът на всяка възможна комбинация се намира, когато разглеждаме подред всеки фактор като променлив, а другите — като постоянни. Затова тук само накратко отбелязваме два важни случая.

1. Намаляваща производителна сила на труда при едновременно удължаване на работния ден:

Ако тук говорим за намаляваща производителна сила на труда, става въпрос за ония клонове на труда, чиито продукти определят стойността на работната сила, значи напр. за намаляване на производителната сила на труда поради увеличаващо се неплодородие на почва и съответно поскъпване на земеделски продукти. Нека работният ден е 12-часов, а неговият стойностен продукт — 6 шилинга, от които

половината да заместват стойността на работната сила, а другата половина да образуват принадена стойност. Работният ден се разпада значи на 6 часа необходим труд и 6 часа приден труд. Нека поради поскъпване на земеделски продукти стойността на работната сила се покачи от 3 на 4 шилинга, значи и необходимото работно време от 6 на 8 часа. Ако работният ден остава непроменен, приденият труд ще спадне от 6 на 4 часа, а придената стойност — от 3 на 2 шилинга. Ако работният ден бъде удължен с 2 часа, значи от 12 на 14 часа, приденият труд ще остане 6 часа, придената стойност — 3 шилинга, но нейната величина ще спадне — в сравнение със стойността на работната сила, измервана по необходимия труд. Ако работният ден бъде удължен с 4 часа, от 12 на 16 часа, пропорционалните величини на придената стойност и на стойността на работната сила, на придения труд и на необходимия труд ще останат непроменени, но абсолютната величина на придената стойност ще порасне от 3 на 4 шилинга, тази на придения труд от 6 на 8 часа, значи с $\frac{1}{3}$ или с $33\frac{1}{3}\%$. Значи при намаляваща производителна сила на труда и при едновременно удължаване на работния ден абсолютната величина на придената стойност може да остане непроменена, а нейната относителна величина да спадне; нейната относителна величина може да остане непроменена, а абсолютната ѝ величина да расте, и най-сетне, в зависимост от степента на удължаване, могат да растат и двете.

През периода от 1799 до 1815 г. покачването на цените на средствата за живот в Англия е довело до фиктивно покачване на работната заплата, макар че действителната работна заплата, изразена в средства за живот, е спаднала. Оттук Уест и Рикардо заключили, че намаляването на производителността на земеделския труд би причинило спадане на нормата на придената стойност, и превърнали това *предположение*, което е валидно не само в тяхната фантазия, в изходна точка на важни анализи на относителните количествени отношения между работна заплата, печалба и поземлена рента. Но бла-

годарение на повишената интензивност на труда и наложеното удължаване на работното време принадлежната стойност тогава е нараснала абсолютно и относително. Това бил период, когато безмерното удължаване на работния ден е придобило право на гражданство, ***15** период, който специално се характеризира с ускорено нарастване на капитала, от една страна, и на пауперизма — от друга. ***16**

[*16 „Една основна причина за нарастване на капитала през време на войната се крие в по-усиления труд, а може би и в по-големите лишения на трудещите се класи, които са най-многобройни във всяко общество. Заставени от принудата на условията, по-голям брой жени и деца отишли на работа; а тези, които и по-рано били работници, по същата причина били принудени да посветят по-голяма част от времето си за увеличение на производството.” („Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress”, Лондон, 1830 г., стр. 248)]

2. Нарастваща интензивност и производителна сила на труда при едновременно скъсяване на работния ден.

Повишената производителна сила на труда и неговата нарастваща интензивност действат в една посока еднообразно. И двете увеличават масата на продуктите, която се добива в даден интервал време. Значи и двете скъсяват она част на работния ден, която е необходима на работника, за да произведе своите средства за живот или техния еквивалент. Абсолютната минимална граница на работния ден се образува от тази негова необходима, но поддаваща се на скъсяване съставна част. Ако целият работен ден бъде свит до тази съставна част, тогава би изчезнал и принадлежният труд, което е невъзможно при режим на капитала. Премахването на капиталистическата форма на производство дава възможност да се ограничи работният ден до необходимия труд. Но областта на последния, при равни други условия, би разширила своя обем. От една страна — защото жизнените условия на работника биха станали по-богати и неговите жизненни потребности по-големи. От друга страна — към необходимия труд би спадала част от сегашния принадлежен труд, а именно този труд,

който е необходим за образуване на един обществен резервен фонд и фонд натрупване.

Колкото повече расте производителната сила на труда, толкова повече може да бъде скъсен работният ден, а колкото повече се скъсява работният ден, толкова повече трябва да нараства интензивността на труда. От обществена гледна точка производителността на труда расте наред с неговото икономисване. То включва не само икономисване на средства за производство, но и избягване на всеки безполезен труд. Докато капиталистическият начин на производство налага икономии във всяко предприятие, неговата анархистична система на конкуренция поражда най-безмерно прехосване на обществени средства за производство и на работни сили, наред с безброй функции, моментно необходими, но излишни сами по себе си.

При дадена интензивност и производителна сила на труда — онази част от обществения работен ден, която е необходима за материалното производство, е толкова по-къса, а значи онази част от времето, която е извоювана за свободна умствена и обществена дейност на индивидите, е толкова по-голяма, колкото по-равномерно е разпределен трудът между всички трудоспособни членове на обществото, колкото по-малко един слой от обществото може да стоварва върху друг слой природната необходимост от труд. Абсолютна граница за скъсяването на работния ден от тая гледна точка е всеобщността на труда. В капиталистическото общество произвежда свободно време за една класа чрез превръщане на цялата продължителност на живота на масите в работно време.

(горе)

ГЛАВА ШЕСТНАДЕСЕТА

Различни формули за нормата на принадлежната стойност

Видяхме, че нормата на принадлежната стойност се изразява във формулите:

$$I) \frac{\text{принадена стойност}}{\text{променлив капитал}} \left(\frac{m}{v} \right) = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{стойност на раб. сила}} = \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$$

Във френското издание Маркс поставя тази първа формула в скоби, „защото понятието за принадлеен труд не се намира ясно изразено в буржоазната политическа икономия”. моск. ред.]

Първите две формули изразяват като *съотношение* на стойности това, което третата изразява като *съотношение* на периоди време, през които биват произвеждани тези стойности. Тези формули, заместващи се една с друга, са строго логични. Затова ги намираме по същество, но не и съзнателно разработени в класическата политическа икономия. Но затова в нея срещаме следните производни формули:

$$II) \frac{\text{принаден труд}}{\text{работен ден}} = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{продуктова стойност}} = \frac{\text{принаден продукт}}{\text{целокупен продукт}}$$

Едно и също отношение тук е изразено последователно ту във форма на работни времена, ту във форма на стойности, в които те се въплъщават, ту във формана продукти, в които тези стойности съществуват. От само себе си се разбира, че под стойност на продукта тук трябва да се разбира новопроизведената в работния ден стойност, а постоянната част на продуктовата стойност е изключена.

Във всички тези формули действителната степен на експлоатация на труда или нормата на принадлеената стойност е изразена погрешно.

Нека работният ден да е 12 часа. При другите предпоставки на предишния ни пример, действителната степен на експлоатация на труда в този случай се изразява в пропорциите:

$$\frac{6 \text{ часа принадлеен труд}}{6 \text{ часа необходим труд}} = \frac{\text{принадена стойност от 3 шил.}}{\text{променлив капитал от 3 шил.}} = 100\%$$

А според формули II получаваме:

$$\frac{6 \text{ часа принадлеен труд}}{\text{работен ден от 12 часа}} = \frac{\text{принадена стойност от 3 шил.}}{\text{новопроизведена стойност от 6 шил.}} = 50\%$$

Тези производни формули изразяват в действителност онази пропорция, в която работният ден или неговият стойностен продукт се поделва между капиталист и работник. Затова, ако те важат като непосредствени изрази на степента на самонарастване на капитала, важи и погрешният закон: принадлежният труд или принадлежната стойност никога не могат да достигнат 100%. ***17** Тъй като принадлежният труд може да бъде винаги само кратна част от работния ден или принадлежната стойност винаги само кратна част от стойностния продукт — принадлежният продукт по необходимост винаги е по-малък от работния ден или принадлежната стойност винаги е по-малка от стойностния продукт. Но за да се отнасят една към друга както $^{100}/_{100}$, те би трябвало да са равни. За да може принадлежният труд да погълне целия работен ден (тук става въпрос за средния ден на работната седмица, на работната година и т.н.), необходимият труд би трябвало да спадне до нула. Но ако изчезне необходимият труд, ще изчезне и принадлежният труд, тъй като последният е само функция на първия. Така че пропорцията:

$$\frac{\text{принаден труд}}{\text{работен ден}} = \frac{\text{принадена стойност}}{\text{новопроизведена стойност}}$$

не може никога да стигне предела, а още по-малко — да се повиши на $\frac{100+x}{100}$. Но това е възможно за нормата на принадлежната стойност или за действителната степен на експлоатация на труда. Да вземем напр. пресмятането на Л. дьо Лаверн, според което английският земеделски работник получава само $\frac{1}{4}$, а капиталистът (арендаторът) — $\frac{3}{4}$ от продукта ***18** или от неговата стойност, безразлично как се разпределя по-нататък тая плячка между капиталист и поземлен собственик и пр. Така че по това пресмятане принадлежният труд на английския земеделски работник се отнася към неговия необходим труд както 3:1, т.е. степента на експлоатация е 300%.

Класическият школки метод да разглежда работния ден като постоянна величина, бе затвърден чрез приложение на формули II, тъй като в тях принадлежният труд винаги се сравнява с един работен ден от

дадена величина. Същото става, ако се има предвид изключително разпределението на стойностния продукт. Работният ден, който вече се е предметил в даден стойностен продукт, е винаги работен ден с дадени граници.

Изразяването на принадлежната стойност и на стойността на работната сила във вид на дробни части от стойностния продукт — начин на изразяване, който впрочем произтича от самия капиталистически начин на производство и значението на който ще ни се разкрие по-сетне — скрива специфичния характер на капиталовото отношение, а именно — замяната на променлив капитал с жива работна сила и съответно отстраняване на работника от продукта. Вместо това създава се илюзия за съдружническо отношение, при което работникът и капиталистът си поделят продукта според съотношението на различни фактори на неговото образуване.*19

[*19 Тъй като всички развити форми на капиталистическия производствен процес са форми на кооперацията, естествено няма нищо по-лесно от това да се абстрахира човек от техния специфично-антагонистичен характер и с това да ги изфантазира като свободни форми на асоциация, както става в съчинението на граф А. дьо Лаборд, De l'Esprit d'Association dans tous les Interets de la Communaute, Париж, 1818 г. Един янки, Х. Кери, извършва този фокус със същия успех даже и по повод на отношенията в робската система.]

Впрочем формули II винаги могат да бъдат обратно превърнати във формули I. Напр., ако имаме

$$\frac{\text{принаден труд от 6 часа}}{\text{работен ден от 12 часа}},$$

тогава необходимото работно време е равно на работния ден от 12 часа минус принадлежен труд от 6 часа, и така ще се получи:

$$\frac{\text{принаден труд от 6 часа}}{\text{необходим труд от 6 часа}} = \frac{100}{100}$$

Една трета формула, която аз при случай вече предварително съм

използвал, е:

$$\text{III) } \frac{\text{принадена стойност}}{\text{стойност на работната сила}} = \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}} = \frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}$$

Недоразумението, към което би могла да подведе формулата

$$\frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}},$$

като че ли капиталистът заплаща труда, а не работната сила, отпада след обясненията, които дадохме по-горе. Формулата

$$\frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}$$

е само популярен израз за

$$\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}.$$

Капиталистът заплаща стойността, респективно отклоняващата се от нея цена на работната сила, и в замяна получава право да разполага със самата жива работна сила. Неговото използване на тази работна сила се разпада на два периода. През единия период работникът произвежда само стойност, която е равна на стойността на неговата работна сила, значи е само еквивалент. По този начин срещу авансираната цена на работната сила капиталистът получава продукт на същата цена. Положението е същото, както ако той би купил продукта готов на пазара. Напротив, в периода на принадлежния труд използването на работната сила образува стойност за капиталиста, без да му струва в замяна някаква стойност. *20 Това реализиране на работната сила той получава даром. В този смисъл принадлежният труд може да бъде наречен незаплатен труд.

[*20 Макар че физиократите не са проникнали в тайната на принадлежната стойност, на тях все пак им е било ясно, че принадлежната стойност е „независимо и разполагаемо богатство, което той (притежателят) не е купил, а го продава”. (Тюрго, *Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*,

Така че капиталът е не само управление на труда, както казва А. Смит. Той по същество е управление на незаплатен труд. Всяка принадлежна стойност, в каквато и особена форма на печалба, лихва, рента и т.н. да се кристализира по-после, по своята субстанция е материализация на незаплатено работно време. Тайната на самонарастването на капитала се свежда към разпореждането му с определено количество незаплатен чужд труд.

([горе](#))

ОТДЕЛ ШЕСТИ

РАБОТНА ЗАПЛАТА

ГЛАВА СЕДЕМНАДЕСЕТА

Превръщането на стойността (съответно на цената) на работната сила, в работна заплата

На повърхността на буржоазното общество заплата на работника изглежда като цена на труда, като определено количество пари, плащано за определено количество труд. Затова тук говорят за стойност на труда и наричат нейния паричен израз негова необходима или естествена цена. От друга страна говорят за пазарни цени на труда, т.е. цени, които се колебаят над или под неговата необходима цена.

Но какво е стойността на една стока? Предметна форма на изразходвания за нейното производство обществен труд. А с какво измерваме величината на нейната стойност? С величината на труда, който се съдържа в нея. Значи с какво би била определена стойността напр. на един 12-часов работен ден? С 12-те работни часа, които се съдържат в работния ден от 12 часа — една блудкава тавтология.***21**

[*21 „Рикардо доста остроумно отбягва едно затруднение, което на пръв поглед като че ли противоречи на неговата теория, че стойността зависи от количеството на употребявания в производството труд. Ако държим строго за

този принцип, от него следва, че стойността на труда зависи от количеството труд, употребен за неговото производство — а това е очевидна безсмислица. Затова с един ловък обрат Рикардо поставя стойността на труда в зависимост от количеството труд, необходимо за произвеждане на работната заплата; или — да се изразим с неговите собствени думи — той твърди, че стойността на труда трябва да се оценява по количеството труд, необходимо за произвеждане на работната заплата; под това той разбира количеството труд, необходимо за произвеждането на парите или стоките, които се дават на работника. Това е все едно да се каже, че стойността на сукното се оценява не с количеството труд, изразходвано за неговото произвеждане, а с количеството труд, изразходвано за произвеждането на среброто, срещу което се разменя сукното.” („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value”, стр. 50, 51)]

За да бъде продаден на пазара като стока, трудът би трябвало във всеки случай да съществува, преди да бъде продаден. Но ако работникът можеше да му даде самостоятелно съществуване, той щеше да продава стока, а не труд. ***22**

[*22 „Макар че вие наричате труда стока, той все пак не прилича на стоката, която най-напред се произвежда с цел размяна и после се изнася на пазара, където в определени съотношения се разменя с други стоки, които тъкмо тогава се намират на пазара; трудът се създава в оня момент, в който той бива изнесен на пазара, дори бива изнесен на пазара, преди да е създаден.” („Observations on some verbal disputes etc.”, стр. 75, 76)]

Независимо от тези противоречия една пряка размяна на парите, т.е. на предметения труд, с жив труд — или би премахнала закона, за стойността, който се развива свободно едва върху основата на капиталистическото производство, или би премахнала самото капиталистическо производство, което почива именно върху наемния труд. Работният ден от 12 часа се изразява напр. в парична стойност от 6 шилинга. Или се разменят еквиваленти и тогава работникът получава за 12 часов труд 6 шилинга. Цената на неговия труд би била равна на цената на неговия продукт. В този случай той не би произвеждал принадлежна стойност за купувача на своя труд, шестте шилинга не биха се превърнали в капитал, основата на капиталистическото произ-

водство би изчезнала — а именно върху тази основа той продава своя труд и неговият труд е наемен труд. Или пък — той получава за 12 часа труд по-малко от 6 шилинга, т.е. по-малко от 12 часа труд. Дванадесет часа труд се разменят срещу 10, 6 и т.н. часа труд. Това приравняване на неравни величини не само премахва определението на стойността. Такова противоречие, което самò себе си премахва, изобщо не може да бъде макар и само изразено или формулирано като закон. ***23**

[*23 „Ако човек разглежда труда като стока, а капитала — продукта на труда — като друга стока, тогава, ако стойностите на тия две стоки бъдеха регулирани чрез еднакви количества труд, дадено количество труд... би се разменяло с такова количество капитал, което е било произведено от същото количество труд; минал труд би се разменял... със същото количество, както и сегашният труд. Но стойността на труда по отношение на другите стоки... не се определя с еднакви количества труд...” (Е. Г. Уекфилд в неговото издание на „Wealth of Nations” от Адам Смит, Лондон, 1836 г., том I, стр. 231, бележката)]

Никак няма да помогне и опитът, размяната на повече срещу по-малко труд да се изведе от разликата в неговата форма, от това, че в единия случай той е предметен, а в другия — жив. ***24** Това е толкова по-глупаво, защото стойността на стоката не се определя от количеството на действително предметения в нея труд, а от количеството на необходимия за нейното произвеждане жив труд. Нека една стока да представлява 6 работни часа. Ако бъдат направени изобретения, с които тя може да бъде произведена за 3 часа — тогава ще се намали наполовина и стойността на вече произведената стока. Тя сега ще представлява 3 часа, вместо предишните 6 часа необходим обществен труд. Значи величината на стойността на стоката се определя от количеството труд, необходимо за нейното произвеждане, а не от неговата предметна форма.

Всъщност на стоковия пазар срещу притежателя на пари пряко противостои не трудът, а работникът. Това, което работникът продава, е неговата работна сила. Щом като неговият труд действително започ-

не, той вече е престанал да му принадлежи и значи той не може повече да го продава. Трудът е субстанция и присъща мярка на стойностите, но сам той няма стойност. *25

[*25 „Трудът, изключителната мярка на стойността... творецът на всяко богатство, не е стока.” (Ходжскин, Popular Political Economy, стр. 186)]

В израза „стойност на труда” понятието стойност е не само напълно заличено, но дори и превърнато в негова противоположност. Това е имагинерен израз, както напр. стойност на земята. Но тези имагинерни изрази произтичат от самите производствени отношения. Те са категории за формите на проява на съществени отношения. Че нещата в своята проява често пъти се представят превратно — това е познато в почти всички науки, освен в политическата икономия. *26

[*26 Но пък обявяването на такива изрази за прости *поетични волности* показва само безсилието на анализа. Затова на Прудоновата фраза: „Приписват на труда стойност не като на същинска стока, а с оглед на стойностите, за които се вярва, че той потенциално ги съдържа. Стойността на труда е образен израз и т.н.”, аз възразих: „В стоката труд, която е страхотна реалност, той вижда само граматическа измишльотина. И така, днешното общество, почиващо на стоката труд, сега вече било основано върху поетичната волност, върху образния израз. Ако обществото иска „да премахне всички несгоди”, които го измъчват, нека премахне всички неблагозвучни изрази, нека промени езика и за тази цел нека се отнесе само до Академията, за да поиска от нея да издаде ново издание на своя речник.” (К. Маркс, *Misere de la Philosophie*, стр. 34, 35). Още по-удобно е, естествено, под думата стойност човек нищо да не си мисли. В такъв случай човек би могъл, без много да му мисли, да се подчини на тази категория. Така прави напр. Ж. Б. Сей. Какво е „стойност”? Отговор: „Това, което струва една вещ.” А какво е „цена”? Отговор: „Стойността на една вещ, изразена в пари.” — А защо трудът по земята... има стойност? Защото са му признали някаква цена.” И така, стойност е това, което едно нещо струва, а земята има „стойност”, защото нейната стойност „се изразява в пари”. Това, във всеки случай, е твърде прост метод да проумее човек причината и предназначението на нещата.]

Класическата политическа икономия си заела без по-нататъшна критика от всекидневния живот категорията „цена на труда”, за да си за-

даде след това въпроса: как се определя тази цена? Тя скоро разбрала, че промяната в отношението между търсене и предлагане не обяснява при цената на труда — както и при цената на всяка друга стока — нищо друго освен промяната на цената на труда, т.е. колебанията на пазарните цени под или над известна величина. Ако търсене и предлагане се покриват, тогава — при равни други условия — колебанията на цените престават. Но тогава търсенето и предлагането престават да обясняват каквото и да било. Когато търсене и предлагане се покриват, цена на труда е онази негова цена, която е определена независимо от отношението между търсене и предлагане, неговата естествена цена, до която ние достигахме като до предмет, който собствено подлежи на анализ. Или пък са вземали един по-дълъг период от колебанията на пазарната цена, напр. една година, и намирали, че нейното спадане и качване се изравнява до една средна, постоянна величина. Естествено, тя трябвало да се определя по-другояче отколкото компенсиращите отклонения от самата нея. Тази цена, която стои над случайните пазарни цени на труда и ги регулира, „необходимата цена“ (физиократите) или „естествената цена“ на труда (Ад. Смит), може да бъде, както при другите стоки, само неговата стойност, изразена в пари. По такъв начин политическата икономия се надявала да се добере от случайните цени на труда до неговата стойност. Както при другите стоки, тази стойност се е определяла по-нататък чрез производствените разноси. Но какво нещо са производствените разноси — на работника, т.е. разноските за произвеждането или възпроизвеждането на самия работник? С този въпрос политическата икономия несъзнателно подмени първоначалния въпрос, тъй като с производствените разноси на труда като такъв тя се е въртяла в кръг и не е мръдвала от мястото си. Значи това, което тя нарича стойност на труда, е всъщност стойността на работната сила, която [сила] съществува в личността на работника и се различава от своята функция — труда, също както една машина се различава от своите операции. Заети с различието между пазарните цени на труда, и неговата тъй наречена стойност, със съотношението на тази

стойност към нормата на печалбата, към произведените чрез труда стокови стойности и т.н., икономистите никога не са могли да открият, че ходът на анализа е довел от пазарните цени на труда не само към неговата мнима стойност, но и към свеждане на самата тая стойност на труда към стойността на работната сила. Неосъзнаването на този резултат от нейния собствен анализ, безкритичното възприемане на категориите „стойност на труда”, „естествена цена на труда” и т.н. като последни адекватни изрази на разглежданото стойностно отношение е заплело класическата политическа икономия, както ще видим по-сетне, в неразрешими бъркотии и противоречия, давайки в същото време сигурна операционна база за баналностите на вулгарната политическа икономия, зачитаща по принцип само привидността на явленията.

Да разгледаме най-напред как стойността и цените на работната сила се изразяват в своята превърната форма като работна заплата.

Знае се, че едnodневната стойност на работната сила е изчислена въз основа на известна продължителност на живота на работника, на която отговаря известна дължина на работния ден. Да приемем, че обикновеният работен ден е 12 часа, а едnodневната стойност на работната сила е 3 шилинга, които са паричният израз на една стойност, в която са представени 6 работни часа. Ако работникът получи 3 шилинга, той получава стойността на своята функционираща в течение на 12 часа работна сила. Ако тази едnodневна стойност на работната сила бъде изразена като стойност на едnodневния труд, получава се формулата: 12-часовият труд има стойност 3 шилинга. По този начин стойността на работната сила определя стойността на труда, или изразено в пари — неговата необходима цена. Ако пък цената на работната сила се отклонява от нейната стойност, тогава също тъй и цената на труда се отклонява от неговата така наречена стойност.

Тъй като стойността на труда е само ирационален израз на стойност-

та на работната сила, от само себе си следва, че стойността на труда винаги трябва да бъде по-малка от неговия стойностен продукт, тъй като капиталистът винаги кара работната сила да функционира по-дълго, отколкото е необходимо за възпроизвеждане на собствената ѝ стойност. В гореприведения пример стойността на функциониращата в течение на 12 часа работна сила е 3 шилинга и за възпроизвеждане на тази стойност работната сила има нужда от 6 часа. Напротив, нейният стойностен продукт е 6 шилинга, тъй като тя в действителност функционира 12 часа, а нейният стойностен продукт зависи не от нейната собствена стойност, а от продължителността на нейната функция. Така се получава на пръв поглед глупавият резултат, че труд, който създава стойност 6 шилинга, има стойност 3 шилинга.*27

[*27 Ср. „Zur Kritik der politischen Oekonomie”, стр. 40 [бълг. изд. стр. 561, където предизвестявам, че при разглеждане на капитала предстои да бъде решен следният проблем: „По какъв начин производството, въз основа на определяната само чрез работното време разменна стойност, довежда до резултат, че разменната стойност на труда е по-малка от разменната стойност на неговия продукт?”]

По-нататък виждаме: стойността от 3 шилинга, в която е представена заплатената част на работния ден, т.е. 6 часа, в труд, се явява като стойност или цена на целия 12-часов работен ден, който съдържа и 6 неплатени часа. Така че формата на работната заплата заличава всяка следа от разделението на работния ден на необходим труд и принадлеен труд, на заплатен и незаплатен труд. Всеки труд изглежда заплатен труд. При ангарията трудът на селянина за самия себе си и неговият принудителен труд за земевладелеца се различават помежду си съвсем осезателно по време и пространство. При робския труд дори оная част на работния ден, през която робът замества само стойността на своите собствени средства за живот и значи наистина работи за самия себе си, изглежда като труд за неговия господар. Целият негов труд изглежда като незаплатен труд.*28 При наемния труд, напротив, дори принадлежният труд или незаплатеният труд изглежда като заплатен. В първия случай отношението на собстве-

ността прикрива и труда на роба за него самия, а тук паричното отношение прикрива безплатния труд на наемния работник.

[*28 „*Morning Star*”, наивен до глупост лондонски орган на привържениците на свободната търговия, през всичкото време на американската гражданска война непрекъснато и с най-голямото възможно морално негодувание уверяваше, че в „*Confederate States*” [Южните щати на САЩ] негрите работели съвсем безплатно. Той по-скоро би трябвало да сравни едnodневните разности за издръжка на един такъв негр с тези напр. на свободния работник *East-End* [Източната част] на Лондон.]

Затова лесно е да се разбере решаващото значение на превръщането на стойността и цената на работната сила във форма на работна заплата или в стойност и цена на самия труд. Върху тази форма на проявление, която прави действителното отношение невидимо и показва тъкмо неговата противоположност, почиват всички правни представи на работника и на капиталиста, всички мистификации на капиталистическия начин на производство, всички негови илюзии за свобода, всички апологетични извъртания на вулгарната икономия.

Ако на световната история е нужно много време, за да проникне в тайната на работната заплата — няма пък нищо по-лесно от това, да се разбере необходимостта, *основанията* на тази форма на проявление.

Размяната между капитал и труд се възприема първоначално точно по същия начин, както покупката и продажбата на всички други стоки. Купувачът дава известна парична сума, а продавачът — някакъв артикул, различен от парите. Правното съзнание вижда тук най-много една материална разлика, която се изразява в правно еквивалентни формули: *давам, за да дадеш; давам, за да правиш; правя, за да дадеш; правя за да правиш.*

По-нататък: тъй като разменната стойност и потребителната стойност са сами по себе си несъизмерими величини, затова изразите „стойност на труда”, „цена на труда” не изглеждат по-иррационални откол-

кото изразите „стойност на памука“, „цена на памука“. Към това се прибавя, че на работника плащат след като той вече е дал своя труд. Но в своята функция като платежно средство парите впоследствие реализират стойността или цената на доставения артикул, значи в дадения случай — стойността или цената на доставения труд. Най-сетне, „потребителната стойност“, която работникът доставя на капиталиста, е в действителност не неговата работна сила, а нейната функция, определен полезен труд, шивашки труд, общарски труд, предачески труд. Обстоятелството, че същият този труд откъм една друга страна е всеобщ елемент за образуване на стойност и че по това си свойство трудът се различава от всички други стоки — това обстоятелство остава вън от обсега на обикновеното съзнание.

Ако застанем на становището на работника, който напр. за своя 12-часов труд получава стойностния продукт на 6-часов труд, да речем 3 шилинга, то за него неговият 12-часов труд е наистина покупателно средство за 3 шилинга. Нека стойността на неговата работна сила да варира заедно със стойността на неговите обичайни средства за живот от 3 на 4 шилинга или от 3 на 2 шилинга, или, при неизменна стойност на неговата работна сила, нейната цена, поради променящо се съотношение между търсене и предлагане, нека се качи на 4 шилинга или да спадне на 2 шилинга — все пак той винаги дава 12 работни часа. Затова всяка промяна във величината на еквивалента, който той получава, му се струва по необходимост като промяна в стойността или цената на неговите 12 работни часа. Това обстоятелство е подвело Адам Смит, който разглежда работния ден като постоянна величина,^{*29} да твърди, че стойността на труда била постоянна, макар и стойността на средствата за живот да се мени, и че затова един и същ работен ден се изразява за работника в повече или по-малко пари.

[*29 А. Смит само случайно, по повод на заплатата на парче, намеква за изменението на работния ден.]

Ако от друга страна вземем капиталиста, той наистина иска да получи

колкото може повече труд за колкото може по-малко пари. Затова практически него го интересува само разликата между цената на работната сила и стойността, която нейното функциониране създава. Но той се старее да купува всички стоки колкото може по-евтино и навсякъде си обяснява своята печалба само с простата измама, с това, че купува под стойността и продава над нея. Затова той не осъзнава, че ако такова нещо като стойност на труда действително съществуваше и ако той действително плащаше тази стойност — не би съществувал никакъв капитал и неговите пари не биха се превръщали в капитал.

При това действителното движение на работната заплата дава явления, които като че ли доказват, че се заплаща не стойността на работната сила, а стойността на нейното функциониране, на самия труд. Тези явления можем да сведем към две големи категории. **Първо:** Промяна на работната заплата заедно с промяна на дължината на работния ден. Също така би могло да се заключи, че се плаща не стойността на самата машина, а тази на нейната операция, тъй като струва по-скъпо да се наеме една машина за една седмица отколкото за един ден. **Второ:** Индивидуалните различия между работните заплати на различните работници, които изпълняват една и съща функция. Такива индивидуални различия ние виждаме, но без повод за илюзии, и в системата на робството, където открито и свободно, без завъртулки, се продава самата работна сила. Само че в системата на робския труд изгодата от една работна сила, която стои над средната, или вредата от една работна сила, която стои под средната, се падат на робоприитежателя, а в системата на наемния труд — на самия работник, тъй като в единия случай той сам продава своята работна сила, а в другия я продава трето лице.

Впрочем относно такива форми на проявление като „стойност и цена на труда” или „работна заплата” — за разлика от същественото отношение, което се проявява, т.е. за разлика от стойността и цената на работната сила — важи същото, което важи и за всички форми на

проявление и за техния скрит заден план. Първите се възпроизвеждат непосредствено спонтанно, като текущи мисловни форми, а тяхната основа трябва тепърва да бъде открита от науката. Класическата политическа икономия приблизително попада на истинското положение на нещата, без обаче да го формулира съзнателно. Тя не може да стори това, докато стои в своята буржоазна кожа.

(горе)

ГЛАВА ОСЕМНАДЕСЕТА ЗАПЛАТАТА ПО ВРЕМЕ

ВАЖНО (от бг. редакторите)! Както на много места, така и тук, преводът на горното заглавие, а както се вижда и термини, в текста долу, са много неточни и дори подвеждащи. В английския вариант горното заглавие е изписано така: „**Time-Wages**“: А думата „заплата“ на английски е „**salary**“. Очевидно Енгелс, през чиято редакция на английски е подложен „Капиталът“, умишлено не е имал предвид думата „заплата“ („**salary**“), а по-общия и по-точен термин „**Time-Wages**“. Думата „заплата“ отразява тясно, конкретно значение като: **за-плата**, т.е. **ЗА**плащане, плащане **ЗА** нещо. Докато значенията, дадени в речника за „**Wages**“ са: **надница, заплащане, възнаграждение, прен. отплата, възмездие, наказание**, а съответно „**Time-Wages**“ означава **надница по време, заплащане по време, възнаграждение по време и пр...** А „**salary**“ има корен „**sale**“ (**продажба, продан, търг, аукцион**). Т.е. „заплата“ („**salary**“) означава плащане след като трудът е **ПРОДАДЕН, ИЗТЪРГУВАН, ПАЗАРЕН** на търг, **НАДДАВАН** на аукцион. Очевидна е разликата в двата термина: **възнаграждение** при „**wages**“ и (хазартно) **изтъргуван** при „**salary**“. Очевидно „заплата“ („**salary**“) отразява мръсния характер на капитализма (търговията с човеци, или каквото е същото - търговията с труда на човеци, защото трудът изразява човека като ЕТАЛОН за човещина. Нима един еталон може да бъде изтъргуван?

Но защо (уж) „социалистическият“ строй преди 1989 г. е възприел термина „заплата“, а не „възнаграждение“? Може би преводачите-икономисти тогава са имали предвид **за-плата**, т.е. **ЗА**плащане, плащане **ЗА** ТРУД? Кое то е далеч по-хуманно, отколкото **ПРОДАДЕН, ИЗТЪРГУВАН, ПАЗАРЕН** на търг, (хазартно) **НАДДАВАН** на аукцион. Точно това е и съвременното (2018

г.) значение на „заплата“. Виж [Уикипедия](#): „Заплатата е **парично** възнаграждение на работещия от работодател за вече извършен труд и работа. Заплатата се **уговаря** (а не измерва според труда - уж за **извършен труд, пък се уговаря, т.е. при капитализма трудът не се мери!!!** бг.ред.) между работещия и работодателя“. А като знаем, че и ПАРИТЕ НЕ ОТРАЗЯВАТ труда, тогава възнаграждението, изразено в пари при капитализма, е често пъти символично и илюзорно...

Затова горното заглавие би трябвало да звучи така: „**ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕТО ПО ВРЕМЕ**“. Но ние ще продължим употребата на приетите вече закостенели граждански термини така, както са ги написали преводачите до 1979 г. Но вие имайте предвид все пак горните забележки.

Самата работна заплата приема най-разнообразни форми и това обстоятелство не проличава в наръчниците по политическа икономия, които в своята груба материална заинтересованост пренебрегват всяко различие във формата. Но мястото на едно излагане на всички тези форми е в специалното учение за наемния труд, значи не в това съчинение. Но тук трябва накратко да разгледаме господстващите две основни форми.

Продажбата на работна сила се извършва, както вече знаем, винаги за определени периоди време. Така че превърнатата форма, в която непосредствено се представя едnodневната стойност, седмичната и т.н. стойност на работната сила, е форма на „**заплатата по време**“, следователно надницата и пр.

Трябва да се отбележи, че изложените в XV глава закони относно промяната в относителните величини на цената на работната сила и на принадлежната стойност чрез просто преобразуване на формата — се превръщат в закони на работната заплата. Също тъй различието между разменната стойност на работната сила и масата на средствата за живот, в които се превръща тази стойност, сега се явява като различие между номиналната (*фиктивно заплащаната. бг.ред.*) и реалната работна заплата. Би било безполезно да се повтаря тук свързаното с формата, свойствена на природните явления, и което

вече е изработено в осезаема форма. Затова ще се ограничим върху няколко точки, характерни за заплатите по време.

Паричната сума, ***30** която работникът получава за своя едnodневен, седмичен и т.н. труд, образува сума на неговата номинална (*фиктивно заплатена. бг.ред.*) работна заплата или на заплата му, оценена като „стойност“. Но ясно е, че според продължителността на работния ден, значи според всекидневно влаганото от работника количество труд, една и съща едnodневна, седмична и т.н. заплата може да представлява твърде различна цена на труда, т.е. твърде различни парични суми за едно и също количество труд. ***31** Следователно трябва да разграничаваме общата сума на дневни, седмични и т.н. възнаграждения и цената на труда. Но как да намерим тази цена, т.е. паричният еквивалент на дадено количество труд? Средната цена на труда се намира, като разделим средната едnodневна стойност на работната сила с броя на часовете на един среден работен ден. Ако напр. едnodневната стойност на работната сила е **3 шилинга** — стойност на продукт от **6 работни часа** — и ако работният ден е **12 часа**, цената на един работен час

$$= \frac{3 \text{ шилинга}}{12} = 3 \text{ пенса}$$

Така определената цена на работния час служи като единица мярка на цената на труда.

Затова следва, че надницата, седмичната и т.н. заплата може да си остава същата, макар цената на труда постоянно да спада. Ако напр. обикновеният работен ден е бил **10 часа**, а дневната стойност на работната сила — **3 шилинга**, — цената на един работен час е била **3 $\frac{3}{5}$ пенса**; тя спада на **3 пенса**, щом работният ден се удължи на **12 часа**, и на **2 $\frac{2}{5}$ пенса**, ако той се удължи на **15 часа**. Но въпреки това надницата или седмичната заплата остават непроменени. И обратно, надницата или седмичната заплата може да се покачи, макар цената

на труда да остане постоянна или дори да спадне. Ако напр. работният ден е бил **10 часа**, а едnodневната стойност на работната сила — **3 шилинга**, цената на един работен час е **3^{3/5} пенса**. Ако работникът, поради увеличение на работата и при неизменна цена на труда, работи **12 часа**, неговата надница ще се повиши на **3 шилинга и 7^{1/5} пенса** без изменение на цената на труда. Същият резултат би се получил, ако вместо екстензивната величина на труда се увеличише неговата интензивна величина. ***32** Затова покачването на номиналната надница или седмична заплата може да бъде придружавано от неизменна или падаща цена на труда. Същото важи и за дохода на работническото семейство, когато влаганият от главата на семейството труд бива увеличаван с труда на други членове на семейството. Така че съществуват методи за понижаване цената на труда, независими от намаляването на номиналната надница или седмична заплата. ***33**

[*33 Най-фанатичният представител на индустриалната буржоазия от XVIII век, авторът на често цитираното тук съчинение, „Essay on Trade and Commerce”, съвсем вярно долавя това, макар да представя работата конфузно: „Количеството на труда, а не неговата цена (под това той разбира номиналната надница или седмична заплата) се определя чрез цената на средствата за живот и на другите предмети за потребление: ако се намали силно цената на предметите за потребление — съответно спада и количеството на труда... Фабрикантите знаят, че има различни пътища, за да се покачи или свали цената на труда, освен чрез изменение на неговата номинална сума.” (пак там, стр. 48 и 61) Н. У. Сениор в своите „Three Lectures on the Rate of Wages”, Лондон, 1830 г., като се ползва от съчинението на Уест, без да го посочва, между другото казва: „Работникът се интересува главно от размера на работната заплата.” (стр. 14 [15 — Моск. ред.]) Значи работникът бил заинтересован главно от това, което получава, от номиналната сума на заплата, а не от това, което дава. Не от количеството труд!]

Като общ закон обаче следва: при дадено количество едnodневен, седмичен и т.н. труд надницата или седмичната заплата зависи от цената на труда, която пък варира или заедно със стойността на ра-

ботната сила, или с отклоненията на нейната цена от стойността ѝ. Ако, напротив, е дадена цената на труда, надницата или седмичната заплата зависи от количеството на едnodневния или седмичния труд.

Единицата мярка за възнаграждение по време, цената на работния час, е частното на едnodневната стойност на работната сила, разделена на броя на часовете на средния работен ден. Да приемем, че последният има **12 часа**, че едnodневната стойност на работната сила е 3 шилинга и стойност на продукт от **6 работни часа**. Цената на работния час при тези условия е **3 пенса**, а стойността, произведена в този час, е **6 пенса**. Ако работникът е зает по-малко от 12 часа дневно (или по-малко от 6 дни през седмицата), напр. само **6** или **8 часа**, то при тази цена на труда той получава само **2** или **1½ шилинга** надница. ***34** Тъй като според предпоставката той трябва да работи средно 6 часа на ден, за да произведе само такава надница, която да отговаря на стойността на неговата работна сила, и тъй като според същата предпоставка той от всеки час работи само **½ час** за себе си, а другия **½ час** — за капиталиста, ясно е, че той не може да изкара за себе си стойност на продукти от **6 часа**, ако бъде заангажиран по-малко от **12 часа**. Ако ние преди видяхме разрушителните последици на извънмерния труд, тук откриваме източниците на страданията, които произтичат от недостатъчната заетост на работника.

Ако заплата на час е фиксирана по такъв начин, че капиталистът не се задължава да плаща надница или седмична заплата, а да плаща само онези работни часове, през които му е угодно да дава работа на работника — той може да му дава работа през по-малко време от онова, което първоначално лежи в основата на изчисляването на заплата на час или на единицата мярка за цената на труда. Тъй като тази единица мярка се определя чрез отношението:

еднодневна стойност на работната сила
работен ден от даден брой часове ;

тя естествено губи всеки смисъл, щом работният ден престане да наброява определено число часове. Премахва се взаимната зависимост между заплатен и незаплатен труд. Сега капиталистът може да изкара от работника определено количество принадлеен труд, без да му осигури работното време, необходимо за неговата собствена самоиздръжка. Той може да унищожи всяка редовност на трудовата заетост и да сменя най-чудовищния извънмерен труд с относителна или пълна безработица — точно така, както го изискват неговите удобства, произвол и моментни интереси. Той може ненормално да удължи работния ден, без да дава никаква съответна компенсация на работника — под предлог че плаща „нормална цена на труда“. На това се дължи напълно разумното опълчване на лондонските строителни работници (1860 г.) против опита на капиталистите да им наложат заплата на час. Законодателното ограничаване на работния ден ограничават това безобразие, макар че, естествено, не слага край на съкращаването на трудовата заетост, което се дължи на конкуренцията на машините, на промени в квалификацията на заети работници, на частични и общи кризи.

При нарастваща надница или седмична заплата цената на труда номинално (*фиктивно. бг.ред*) може да остане постоянна и въпреки това да спадне под своето нормално равнище. Това става всеки път, когато при постоянна цена на труда, респективно на работния час, работният ден бъде удължен повече от обикновената му продължителност. Когато в дробта

еднодневна стойност на работната сила
работен ден

расте знаменателят, тогава числителят расте още по-бързо. Стойността на работната сила, поради нейното изхабяване, расте заедно с продължителността на нейното функциониране и дори в по-бърза

пропорция отколкото нарастването на продължителността на нейното функциониране. Затова в много клонове на индустрията, в които господства възнаграждението по време, без законни ограничения на работното време — стихийно се е развил обичаят, работният ден само до известен предел, напр. до изтичането на 10-ия час, да бъде смятан за нормален (*нормален работен ден, дневен труд, редовно работно време*). Зад този предел работното време образува извънредно време (*overtime*) и се заплаща по-добре (*extra pay*), макар и често пъти в смешно малка пропорция, при което за единица мярка също се взема часът. ***35** Нормалният работен ден тук съществува като част от действителния работен ден, а последният често пъти в продължение на цяла година трае по-дълго от първия. ***36** Нарастването на цената на труда заедно с удължаване на работния ден отвъд известен нормален предел се извършва в някои английски клонове на индустрията по такъв начин, че ниската цена на труда през време на тъй нареченото нормално време налага на работника — ако той изобщо иска да изкара достатъчна работна заплата — да работи и през по-добре платеното извънредно време. ***37** Законодателното ограничаване на работния ден слага край на това удоволствие. ***38**

[*38 Виж „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863”, пак там. Заетите в строителния бранш лондонски работници с напълно правилна критика на положението на нещата заявиха през време на голямата стачка и локаут от 1810 г., че са съгласни на почасово заплащане само при две условия: 1) заедно с цената на работния час да бъде установен нормален работен ден от 9 или 10 часа и цената на един час от 10-часовия работен ден да бъде по-голяма от цената на един час от 9-часовия; 2) всеки час свръх нормалния работен ден да се заплаща като извънредно време — сравнително по-високо.]

Общозвестен факт е, че колкото е по-дълъг работният ден в някой клон на индустрията, толкова по-ниска е работната заплата. ***39** Фабричният инспектор А. Редгрейв илюстрира това с една сравнителна таблица за 20-годишния период от 1839—1859 г., според която във фабрики, подчинени на закона за 10-часовия работен ден, работ-

ната заплата се е покачила, докато във фабрики, където се работи по 14 до 15 часа дневно, тя е спаднала.*40

[*40 „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1860”, стр. 31, 32]

От закона: „при дадена цена на труда надницата или седмичната заплата зависи от количеството на вложения труд” преди всичко следва, че колкото по-ниска е цената на труда, толкова по-голямо трябва да бъде количеството труд или - толкова по-дълъг работният ден, за да може работникът да си осигури поне оскъдна средна заплата. В този случай ниската цена на труда действа като подбуда за удължаване на работното време.*41

[*41 Напр. английските работници в ръчното производство на гвоздеи трябва, поради ниската цена на труда, да работят по 15 часа дневно, за да изкарат най-оскъдна седмична заплата. „Той трябва да се трепа много и много часове през деня, за да изкара 11 пенса или 1 шилинг, при това от тях 2½ — 3 пенса отиват за изхабяване на инструментите, за гориво и за железни отпадъци.” („Children's Empl. Comm. Illrd Rep.”, стр. 136, №671) Жените за същото работно време получават само 5 шилинга седмична заплата (пак там, стр. 137, №674).]

И обратно, удължаването на работното време от своя страна предизвиква спадане на цената на труда, а с това и на надницата или на седмичната заплата.

От определянето на цената на труда с отношението

$$\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от даден брой часове}}$$

следва, че простото удължаване на работния ден намалява цената на труда, ако не настъпи никаква компенсация: Но същите обстоятелства, които позволяват на капиталиста да удължава за продължителен срок работния ден, отначало му позволяват, а в края на краищата го принуждават да намалява и номинално цената на труда — дотогава, докато спадне общата цена на умножения брой часове, а значи — докато спадне надницата или седмичната заплата. Тук е достатъчно

да се посочат две обстоятелства. Ако един човек извършва работата на $1\frac{1}{2}$ или на **2 души**, нараства притокът на труд, макар че притокът на работни сили на пазара остава постоянен. Предизвиканата по този начин конкуренция между работниците дава възможност на капиталиста да смъкне цената на труда, докато пък падащата цена на труда му дава възможност още повече да наpomпа работното време. ***42**

Но това разполагане с ненормално количество незаплатен труд, т.е. с количество, което превишава средното обществено ниво, скоро става средство за конкуренция между самите капиталисти. Част от стоковата цена се състои от цената на труда. Незаплатената част от цената на труда може и да не се включва в стоковата цена. Тя може да бъде подарена на купувача на стоката. Тази е първата крачка, която предизвиква конкуренцията. Втората крачка, към която тя застава, е да се изключи от продажбената цена на стоката поне част от ненормалната принадлежна стойност, произведена чрез удължаване на работния ден. По този начин отначало спорадично се образува, а постепенно се и зафиксирва една ненормално ниска продажбена цена на стоката, която от този момент става постоянна основа на мизерната работна заплата при извънмерно работно време, докато първоначално е била продукт на тези обстоятелства. Ние само набелязваме това движение, тъй като тук не е мястото за анализ на конкуренцията. Но за минута нека поговори самият капиталист.

«В Бирмингам конкуренцията между господарите е толкова голяма, че някои от нас са принудени като предприемачи да постъпват така, както бихме се срамували да постъпваме при други обстоятелства; и въпреки това не се печелят повече пари, а само публиката има полза от това.» ***43**

Да си спомним за двата вида лондонски хлебари, от които едните продават хляба по **пълната** му цена, а другите — под нормалната му цена. „**Пълно-ценниците**” доносничат за своите конкуренти пред парламентарната следствена комисия:

«Те съществуват само като, първо, измамват публиката (чрез фалшификация на стоката) и, второ, смъкват от своите работници 18 работни часа срещу запла за 12-часов труд... Незаплатеният труд на работниците е средство, с което се води конкурентната борба. Конкуренцията между господарите-хлебари е причина за мъчнотиите при премахване на нощната работа. Този, който продава хляб под неговата цена, която се мени заедно с цената на брашното, избягва загуби, като изстиска повече труд от своите работници. Ако аз извличам само 12 часа труд от своите работници, а моят съсед, напротив, 18 или 20 часа, той ще ме бие в продажбената цена. Ако работниците можеха да наложат да им се заплаща извънредното време, тогава скоро щеше да се тури край на тая маневра... Голям брой от работещите при онези хлебари, които продават поевтино, са чужденци, младежи и други, които са принудени да се задоволяват дори и с най-ниска работна заплата.»*44

[*44 Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers”, Лондон, 1862 г , стр. LI и пак там. Evidence, №479, 359, 27. Впрочем и fullpriced-хлебари, както споменахме по-рано и както признава сам техният представител Бенет, карат своите работници „да почват работа от 11 часа вечер и още по-рано, и често я удължават до 7 часа другата вечер” (пак там, стр. 22).]

Тази Йеремиада е интересна и защото показва как в капиталистическия мозък се отразява само привидността на производствените отношения. Капиталистът не знае, че и нормалната цена на труда съдържа определено количество незаплатен труд и че именно този незаплатен труд е нормалният източник на неговата печалба. Категорично на принадлежното работно време за него изобщо не съществува, защото то е включено в нормалния работен ден, който той смята че заплаща с надницата. Но за него съществува извънредното време, удължаването на работния ден зад пределите, които отговарят на обикновената цена на труда. В борбата си против своя конкурент, който продава на цена под нормалната, той дори настоява за *извънредно заплащане* на това извънредно време. Той пак не знае, че тази извънредна заплата също съдържа незаплатен труд, както го съдържа и цената на обикновения работен час. Напр. цената на един час от

12-часовия работен ден е 3 пенса, т.е. стойност на продукт от $\frac{1}{2}$ **работен час** — докато цената на извънредния работен час е **4 пенса**, т.е. стойностният продукт на $\frac{2}{3}$ **работен час**. В първия случай капиталистът си присвоява без заплащане $\frac{1}{2}$ **от работния час**, във втория — $\frac{1}{3}$.

(горе)

ГЛАВА ДЕВЕТНАДЕСЕТА **ЗАПЛАТАТА НА ПАРЧЕ**

Заплатата на парче е само превърнатата форма на заплатата по време, също както заплатата по време е превърнатата форма на стойността или на цената на работната сила.

При заплатата на парче на пръв поглед изглежда, като че ли продадената от работника потребителна стойност не е функция на неговата работна сила, жив труд, а е труд вече предметен в продукта, и като че ли цената на този труд се определя не от дробта:

еднодневна стойност на работната сила
работен ден от даден брой часове

както при заплатата по време, а от продуктивността на производителя. *45

[*45 „Системата на работа на парче охарактеризира една епоха в историята на работника; тя стои на средата между положението на простия надничар който зависи от волята на капиталиста, и положението на сдружения работник, който в едно недалечно бъдеще обещава да обедини в свое лице работника и капиталиста. Работниците на парче фактически са си сами господари, даже когато работят с капитала на предприемача.” (Джон Уотс, Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies, Манчестер, 1865 г., стр. 52, 53) Цитирам това съчинение, защото то е същинска помийна яма за всички отдавна вече прогнили апологетични баналности. Същият господин Уотс по-рано се е занимавал с оуенизъм и публикувал в 1842 г. друго едно съчинение: „Facts and Fictions of Political Economy”, където между другото

обявява *собствеността* за *грабеж*. Но това е стара история.]

Преди всичко увереността, с която вярват в тази привидност, би трябвало вече да бъде силно разколебана от факта, че двете форми на работна заплата съществуват едновременно успоредно в едни и същи браншове”. Например

«лондонските словослагатели работят обикновено на парче, а заплата по време у тях е изключение. Обратното е при словослагателите в провинцията, където заплата по време е правило, а заплата на парче — изключение. Параконните дърводелци в лондонското пристанище получават заплата на парче, а във всички други пристанища — заплата по време.» [*46](#)

В едни и същи лондонски седларски работилници често пъти за един и същ труд на французите плащат на парче, а на англичаните — по време. В същинските фабрики, където изобщо преобладава работата на парче, някои трудови функции по технически причини не се поддават на такова измерване и затова се заплащат по време. [*47](#) Само по себе си обаче е ясно, че различните форми при изплащане на работна заплата никак не изменят нейната същност, макар че едната форма може да е по-благоприятна от другата за развитието на капиталистическото производство.

Нека обикновеният работен ден има 12 часа, от които 6 заплатени и 6 незаплатени. Нека неговият стойностен продукт е 6 шилинга и значи този на един работен час да е 6 пенса. Нека от опит да е установено, че един работник, който работи със средна степен на интензивност и сръчност и значи в действителност употребява само общественонеобходимото работно време за производството на даден артикул, произвежда за 12 часа 24 парчета, независимо от това дали те са отделни стокови единици или измерими части на един цялостен продукт. Така че стойността на тези 24 парчета, като се извади съдържащата се в тях постоянна част на капитала, е 6 шилинга, а стойността на всяко отделно парче — 3 пенса. Работникът получава на парче

по 1½ пенса и по този начин за 12 часа изкарва 3 шилинга. Както при заплатата по време е безразлично дали ще приемем, че работникът работи 6 часа за себе си и 6 за капиталиста, или от всеки час едната половина работи за себе си, а другата за капиталиста — и тук е безразлично дали ще кажем, че всяко отделно парче е наполовина заплатено и наполовина незаплатено, или че цената на 12 парчета замества само стойността на работната сила, докато в другите 12 парчета е въплътена принадлежната стойност.

Формата на заплатата на парче е също толкова ирационална, колкото и формата на заплатата по време. Докато напр. две парчета стока — след като се приспадне стойността на погълнатите от тях средства за производство — като продукт на един работен час имат стойност 6 пенса, работникът получава за тях цена от 3 пенса. Заплатата на парче, наистина, не изразява непосредствено никакво стойностно отношение. Въпросът не е да се измери стойността на парчето с въплътеното в него работно време, а обратно — изразходваният труд на работника да се измери с броя на произведените от него парчета. При заплатата по време трудът се измерва с неговото непосредствено времетраене, при заплатата на парче — с количеството на продуктите, в които е сгъстен труд през определено времетраене. ***48** Цената на самото работно време се определя в края на краищата чрез уравнението: стойността на едnodневния труд — едnodневната стойност на работната сила. Значи заплатата на парче е само видоизменна форма на заплатата по време.

Да разгледаме сега малко по-отблизо характерните особености на заплатата на парче.

Качеството на труда тук се контролира от самия продукт, който трябва да има средна доброкачественост, за да получи пълната цена на парче. Заплатата на парче откъм тая страна става най-обилен източник на удръжки от заплатата и на капиталистически измамничества.

Тя дава на капиталиста съвсем определена мярка за интензивност на труда. Само онова работно време, което е въплътено в определено и установено от опита количество стоки, се смята за обществено-необходимо работно време и се заплаща като такова. Затова в големите лондонски шивашки работилници известен откъс продукт, като напр. жилетка и т.н., се нарича час, половин час и т.н., като смятат часа за 6 пенса. От практиката е известно колко е средният продукт за един час. При нови моди, поправки и т.н., се явяват спорове между господари и работници дали определен трудов откъс е равен на един час и т.н., докато и тук опитът реши. Подобно е положението и в лондонските работилници за мебели и т.н. Ако работникът няма средна продуктивност и затова не може да произведе определен минимум от дневния продукт — уволняват го. ***49**

[*49 „Предават му (на предача) известно тегло памук и той е длъжен след определено време да върне в замяна известно тегло конци или прежда с известна степен на тънкость; плащат му по толкова и толкова за фунт от това, което той предава. Ако неговата работа по качество не е задоволителна, наказват го; ако количеството е по-малко от минимума, установен за през определено време, уволняват го и вземат по-способен работник.” (Юър, *Philosophy of Manufactures*, стр. 317 [316 — Моск. ред.]

Тъй като качеството и интензивността на труда тук се контролират от формата на самата работна заплата, тази форма прави излишна значителна част от надзора върху работата. Поради това тя образува основата както на вече описаното модерно домашно производство, така и на една йерархически разчленена система на експлоатация и потисничество. Тази система има две основни форми. Заплатата на парче облекчава от една страна вмъкването на паразити между капиталист и наемен работник, *пренаемане на труда*. Печалбата на междинните лица произтича изключително от разликата между цената на труда, която плаща капиталистът, и онази част от тази цена, която те пък действително дават на работника. ***50** Тази система в Англия носи характерното название *система на изпотяване*. От друга страна заплата на парче позволява на капиталиста да сключва договор

само с главния работник — в манифактурата с шефа на групата, в мините с копача на въглищата и т.н., във фабриката със същинския машинен работник — по толкова и толкова на парче, на цена, срещу която главният работник сам поема вербуването и плащането на своите помощници. Експлоатацията на работниците от капитала тук се осъществява чрез експлоатация на работника от друг работник. ***51**

[*51 Дори апологетът Уотс бележи: „Би било голямо подобрене на системата на заплатата на парче, ако всички работници, които работят една работа, биха били съдружници в договора, всеки според способностите си, вместо един човек да е заинтересован да преуморява другарите си за своя собствена изгода.” (Пак там, стр. 35) За низостите на тази система виж „Child. Empl. Comm. III Rep.”, стр. 66, №22, стр. 11, №124, стр. XI, №13, 53, 59 и т.н.]

Щом е дадена заплатата на парче, естествено, работникът е лично заинтересован да напъра колкото може по-интензивно своята работна сила, а това помага на капиталиста да покачи нормалната степен на интензивност. ***51a** Също така работникът е лично заинтересован да удължава работния ден, защото по този начин се покачва неговата надница или седмична заплата. ***52** С това настъпва оная реакция, която вече описахме при заплатата по време, независимо от това, че удължаването на работния ден дори при постоянна заплата на парче само по себе си включва спадане на цената на труда.

При заплатата по време господства, с малко изключения, еднаква работна заплата за едни и същи функции, докато при заплатата на парче цената на работното време се измерва, наистина, чрез определено количество продукти, но надницата и седмичната заплата се мени в зависимост от индивидуалните различия между работниците, от които един в дадено време доставя само минимум продукт, друг — средно количество, а трети — повече от средната норма. По отношение на действителния доход тук се забелязват големи разлики, според различната сръчност, сила, енергия, издържливост и т.н. на индивидуалните работници. ***53** Естествено, това с нищо не изменя общото отношение между капитал и наемен труд. *Първо*, индивиду-

алните различия се изравняват в работилницата, взета като цяло, така че тя за определено работно време произвежда средния продукт, и платената целокупна работна заплата ще бъде средната заплата за дадения бранш. *Второ*, отношението между работна заплата и принадлежна стойност остава непроменено, тъй като на индивидуалната заплата на отделния работник отговаря индивидуално изработеното от него количество принадлежна стойност. Но по-голямата свобода, която заплата на парче дава на индивида, цели да развие у работниците от една страна тяхната индивидуалност, а с това и чувството на свобода, самостоятелност и самоконтрол, а от друга страна — взаимната конкуренция помежду им. Затова заплата на парче има тенденция — с покачването на индивидуалните работни заплати над средното ниво да понижава самото това ниво. Но там където определена заплата на парче отдавна вече се е затвърдила по традиция и поради това нейното намаление е създавало особени мъчнотии, господарите по изключение са прибегнали и до насилственото ѝ превръщане в заплата по време. Против това напр. беше насочена голямата стачка на тъкачите на ширити в Ковънтри през 1860 г. ***54** И най-сетне — работата на парче е една от главните опори на описаната по-горе система на заплащане на час. ***55**

[*55 „Колко често сме виждали, че в известни работилници са наети много повече работници, отколкото са действително нужни в момента? Често пъти наемат работници в очакване на някаква още несигурна, а понякога, дори въображаема работа: понеже плащат на парче, казват си, че не рискуват нищо, тъй като всички загуби във време падат върху безработните.” (Грегоар, *Les Typographies devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles*, Брюксел, 1865 г., стр. 9)]

От досегашното изложение следва, че заплата на парче е онази форма на работна заплата, която най-много отговаря на капиталистическия начин на производство. Макар и да не е нова — тя официално фигурира, наред със заплата по време, между другото и във френските и английски работнически статuti от 14 век, — тя получава по-значително разпространение едва през време на същинския

мануфактурен период. През периода на бурните устреми на едрата индустрия, особено от 1797 до 1815 г., тя служи като лост за удължаване на работното време и за понижаване на работната заплата. Твърде важен материал за движението на работната заплата в този период намираме в сините книги: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws“ (парламентарна сесия 1813—1814) и „Reports from the Lords' Committee on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto“ (сесия 1814-1815). В тях намираме документално доказателство за непрекъснатото спадане на цената на труда от началото на антиякобинската война. Напр. в тъкачеството заплатата на парче била толкова спаднала, че въпреки твърде удължения работен ден дневната заплата била по-долу от преди.

«Реалният доход на тъкача е много по-малък от по-рано; неговото превъзходство над обикновения работник, което отначало е било твърде голямо, сега е изчезнало почти изцяло. Наистина, разликата между заплатите за квалифициран и обикновен труд сега е много по-незначителна отколкото в който и да било предишен период.» [*56](#)

Колко малко полза е принесла на земеделския пролетариат покачената при работата на парче интензивност и продължителност на труда показва следното място, заето от един памфлет в полза на ленд-лордовете и арендаторите:

«Много по-голяма част от земеделските операции се извършва от хора, наети на ден или на парче. Тяхната седмична заплата е около 12 шилинга; и макар че може да се предположи, че при заплата на парче, която потиква към по-напрегнат труд, работникът припечелва 1 шилинг или дори 2 шилинга повече отколкото при седмична заплата — все пак, като пресметнем целия му доход, ще намерим, че неговата загуба на работно време през течение на годината балансира тази добавка... По-нататък, общо взето, ще намерим, че заплатите на тези хора се намират в известно отношение към цената на необходимите средства за живот, така че мъж с две деца е в състояние да издържа семейство без да прибегва за

Малтус забелязал тогава по повод на фактите, публикувани от парламента:

«Да си призная, аз гледам с незадоволство на голямото разпространение на практиката на заплата на парче. Тежкият труд от по 12 или 14 часа на денонощие за по-дълги периоди време е наистина прекомерен за едно човешко същество.» [*58](#)

[\[*58 Malthus. Inquiry into the Nature and Progress of Rent, Лондон, 1815 г., стр. 49, заб. — моск. ред.\]](#)

В подчинените на фабричните закони работилници заплата на парче става общо правило, защото там капиталът може да разширява работния ден само интензивно. [*59](#)

[\[*59 „Работниците, заплащани на парче, вероятно са 4/5 от всички работници във фабриките.“ \(„Reports of Insp. of Fact for 30th April 1858”, стр 9\)\]](#)

С изменение на производителността на труда едно и също количество продукт изразява различно работно време. Значи — променя се и заплата на парче, тъй като тя е ценови израз на определено работно време. В нашия гореприведен пример за **12 часа** бяха произведени **24 парчета**, докато стойността на продукта от тия **12 часа** беше **6 шилинга**, едnodневната стойност на работната сила — **3 шилинга**, цената на работния час — **3 пенса**, а заплата за едно парче **1½ пенса**. В едно парче беше всмукан **½ работен час**. Но ако напр. поради удвоена производителност на труда същият работен ден даде **48 парчета** вместо **24** и ако всички други условия останат непроменени — заплата на парче ще спадне от **1½** на **¾ пенса**, тъй като всяко парче сега представлява **¼**, а не **½** от работния час. **24X1½ пенса = 3 шилинга**, също както **48X¾ пенса = 3 шилинга**. С други думи: заплата на парче се смъква в същото съотношение, в което расте броят на произведените за същото време парчета, [*60](#) значи се намалява работното време, изразходвано за едно и също парче. Тази промяна на заплата на парче, макар и чисто номинална, пре-

дизвиква постоянни борби между капиталист и работник. Или защото капиталистът използва този претекст, за да намали наистина цената на труда, или повишената производителна сила на труда се придружава от повишена интензивност на последния. Или пък защото работникът взема сериозно привидността на заплатата на парче, като че ли му се заплаща неговият продукт, а не неговата работна сила, и затова се противи на всяко понижение на заплатата, на което не отговаря намаляване на продажбената цена на стоката.

«Работниците пряко следят цената на суровия материал и цената на произведените блага и по такъв начин могат точно да пресмятат печалбите на своите господари.» [*61](#)

Такива претенции капиталът с право отхвърля, като грубо неразбиране относно природата на наемния труд. [*62](#) Той надава вой против тази дързост да се налагат данъци върху напредъка на индустрията и без заобикалки заявява, че производителността на труда изобщо не засяга работниците. [*63](#)

[\[*63](#) „Трейд-юнионите (пофсъюзите) в своя стремеж да поддържат работната заплата се стараят да вземат участие в печалбите, които произлизат от усъвършенстването на машините (*Какъв ужас!*)... Те искат по-висока заплата, защото трудът се съкращава... С други думи, те се стремят да установят данък върху индустриалните усъвършенствания.” („On Combination of Trades”, ново изд., Лондон, 1834 г., стр. 42)

[\(горе\)](#)

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

НАЦИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ РАБОТНИТЕ ЗАПЛАТИ

В петнадесета глава ни занимаваха разнообразни комбинации, които може да предизвика една промяна на абсолютната или относителната (т.е. сравнена с принадлежната стойност) величина на стойността на работната сила, докато от друга страна количеството на средствата за живот, в които се реализира цената на работната сила, може да

извършва движения, независими *64 или различни от промените на тази цена. Както вече отбелязахме, чрез просто превръщане на стойността, респективно на цената на работната сила, в екзотеричната форма на работната заплата всички посочени там закони се превръщат в закони за движението на работната заплата. Това, което в сферата на това движение се явява като променлива комбинация, може за различни страни да се яви като едновременно различие между националните работни заплати. Така че при сравняване на националните работни заплати трябва да се преценяват всички моменти, които определят промяната на величината на стойността на работната сила, цената и размера на природните и исторически развитите се първични жизнени потребности, разноските по възпитанието на работника, ролята на женския и детския труд, производителността на труда, неговата екстензивна и интензивна величина. Дори най-повърхностното сравнение изисква преди всичко да се сведе средната надница в едно и също производство в различните страни към еднакво големи работни дни. След едно такова изравняване на надниците заплата по време трябва наново да бъде превърната в заплата на парче, тъй като само последната е мярка както за производителността, тъй и за интензивността на труда.

Във всяка страна е в сила известна средна интензивност на труда, по-долу от която трудът изразходва за произвеждането на една стока повече от обществено-необходимото време и затова не се брои като труд от нормално качество. Само оная степен на интензивност, която се издига над средното национално равнище, изменя в дадена страна мярката на стойността с простата продължителност на работното време. Другояче стои въпросът на световния пазар, чиито съставни части са отделните страни. Средната интензивност на труда е различна за всяка страна: в една тя е по-голяма, в друга — по-малка. Така че тези средни национални величини образуват една градация, чиято единица мярка е средната единица на световния труд. Така че в сравнение с по-малко интензивния национален труд по-

интензивният произвежда за едно и също време по-голяма стойност, която се изразява в повече пари.

Но международното положение на закона на стойността още по-силно го видоизменя с това, че на световния пазар по-производителният национален труд се смята и като по-интензивен, доколкото конкуренцията не принуждава по-производителната нация да намали продажбената цена на своята стока до нейната стойност.

Доколкото в една страна е развито капиталистическото производство, дотолкова в нея националната интензивност и производителност на труда се издигат над международно равнище. ***64a** Значи различните количества стоки от един и същ вид, произвеждани в различни страни за еднакво работно време, имат нееднакви международни стойности, които се изразяват в различни цени, т.е. в различни парични суми, съобразно с дадената международна стойност. Значи относителната стойност на парите ще бъде по-малка у нация с по-развит капиталистически начин на производство отколкото у нация с по-неразвит. Оттук следва, че номиналната работна заплата, изразеният в пари еквивалент на работната сила също тъй ще бъде по-висок у първата нация отколкото у втората; което съвсем не означава, че това важи и за действителната заплата, т.е. за средствата за живот, предоставяни на разположение на работника.

Но и независимо от това относително различие между стойността на парите в различните страни, ние често намираме, че надницата, седмичната и т.н. заплата у първата нация е по-висока отколкото у втората, докато относителната цена на труда, т.е. цената на труда както относно принадлежната стойност, тъй и относно стойността на продукта, у втората нация е по-висока отколкото у първата. ***65**

[*65 В полемиката си против А. Смит Джеймс Андерсън забелязва: „Също така заслужава да се отбележи, че привидната цена на труда наистина обикновено е по-ниска в бедните страни, където полските произведения и особено житото са евтини; но фактически тя там всъщност е по-висока отколкото в

другите страни. Не заплатата, която работникът получава за даден ден, е истинската цена на труда, макар че тя е неговата привидна цена. Действителната цена е това, което фактически струва на предприемача определено количество вложен труд; а от тая гледна точка трудът в почти всички случаи е по-евтин в богатите страни отколкото в по-бедните, макар че цената на житото и на други средства за живот в последните обикновено е много по-ниска отколкото в първите... Трудът, плащан на ден, се оценява по-ниско в Шотландия отколкото в Англия. Трудът със заплата на парче е обикновено по-евтин в Англия ” (Джеймс Андерсън, *Observations on the means exciting a spirit of National Industry etc.*, Единбург, 1777 г., стр. 350, 351) — И обратно, ниското ниво на работната заплата от своя страна произвежда поскъпване на труда. „Трудът е по-скъп в Ирландия отколкото в Англия... защото заплатите са съответно по-ниски.” (№2 079 в „*Royal Commission on Railways, Minutes*”, 1867)]

Дж. У. Коуел, член на фабричната комисия от 1833 г., след грижливо изследване на предачното производство дошъл до извод, че

«в Англия заплатите по същество са за фабриканта по-ниски отколкото на континента, макар че за работника може да са и по-високи.» (Юър, стр. 314).

Английският фабричен инспектор Александър Редгрейв във фабричния отчет от 31 октомври 1866 г. въз основа на статистическо сравняване с континенталните държави изтъква, че — колкото се отнася до продукта — континенталният труд, въпреки по-ниската заплата и много по-продължителното работно време, е по-скъп от английския. Един английски управител на памукопредачна фабрика в Олденбург [Германия] заявява, че там работното време трае от 5½ часа сутрин до 8 вечер, включително и в събота, и че тамошните работници, когато са под надзор на английски надзиратели, не произвеждат през това време и толкова продукти, колкото англичани произвеждат за 10 часа, и че под надзор на немци-надзиратели произвеждат още по-малко. Работната заплата тук била много по-ниска отколкото в Англия, в много случаи с 50%, но броят на работните ръце в съотношение с машините бил много по-голям, в различни отделения в съотношение 5:3. Г-н Редгрейв дава твърде точни подробности за руските памучни

фабрики. Данните му дал един английски управител, който доскоро бил работил там. Върху тази руска почва, така плодородна с всякакви безобразия, се намират в пълен разцвет всички стари ужаси от детския период на английските фабрики. Управителите, разбира се, са англичани, тъй като туземният руски капиталист не е годен да ръководи фабрика. Въпреки свръхтруда, непрекъснатата денонощна работа и най-мизерното недозаплащане на работниците руските фабриканти кретат само благодарение на забраната на чуждестранни фабриканти там. — В заключение привеждам и една сравнителна таблица, която г. Редгрейв дава за средния брой на вретената на фабрика и на предачи в различни страни на Европа. Г-н Редгрейв сам отбелязва, че е събирал тези цифри преди няколко години и че оттогава размерът на английските фабрики и броят на вретената, падащи се на всеки работник, са нараснали. Но той предпоставя и сравнително еднакъв напредък в изброените континентални страни, така че цифровите данни запазвали своята стойност като данни за сравнение.

Среден брой вретена на фабрика:

В Англия	12 600
В Швейцария	8 000
В Австрия	7 000
В Саксония	4 500
В Белгия	4 000
Във Франция	1 500
В Прусия	1 500

Среден брой вретена на глава:

Във Франция	14
В Русия	28
В Прусия	37
В Бавария	46
В Австрия	49
В Белгия	50
В Саксония	50

В по-малките германски държави ...	55
В Швейцария	55
Във Великобритания	74

Господин Редгрейв казва:

«Освен по други съображения, това сравнение е неблагоприятно за Великобритания още и затова, че там има твърде голям брой фабрики, в които машинното тъкачество е съединено с предачество, докато изчислението не приспада работниците при тъкачните станове. Напротив, чуждестранните фабрики са повече чисти предачници. Ако бихме могли да сравняваме еднакви предприятия, аз бих могъл да изброя в своя окръг много памукопредачни фабрики, в който един единствен мъж (minder) и две подавачки надзирават мюлжинета с по 2200 вретена и произвеждат дневно по 220 фунта прежда, дълга 400 (английски) мили» („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866”, стр. 31—37, possim).

Знае се, че в Източна Европа, както и в Азия, английски компании са поели строежа на железници, и при това наред с местните работници наемат и известен брой английски работници. Практическата необходимост ги е принудила да държат сметка за националните различия в интензивността на труда, но това не им е причинило никаква загуба. Техният опит учи, че дори и когато височината на работната заплата повече или по-малко отговаря на средната интензивност на труда, относителната цена на труда (по отношение на продукта) се движи обикновено в противоположна посока.

В своя „Опит върху нормата на работната заплата”, [*66](#) едно от най-ранните му икономически съчинения, Х. Кери се старее да докаже, че различните национални работнически заплати са право пропорционални на степента на производителността на националния работен ден, за да може от това международно отношение да извлече извод, че работната заплата изобщо се покачва или спада пропорционално с производителността на труда. Целият наш анализ на производството на принадлежната стойност доказва безсмислеността на това заклю-

чение, дори ако самият Кери би доказал своята предпоставка, вместо, според своя обичай, да трупа едно през друго статистически материал, събиран повърхностно и безкритично. Най-доброто е, дето той не твърди, че в действителност работата стои тъй, както би трябвало според теорията. Защото държавната намеса фалшифицирала това природосъобразно икономическо отношение. Затова националната работна заплата трябвало да се пресмята тъй, като че онази част от нея, която се пада на държавата във форма на данъци, се пада на самия работник. Не би ли трябвало г. Кери да помисли върху това — дали тези „държавни разности“ не са също такива „природосъобразни плодове“ на капиталистическото развитие? Това разсъждение е напълно достойно за човек, който отначало обявява капиталистическите производствени отношения за вечни закони на природата и разума, чието свободно и хармонично действие било нарушавано само от намесата на държавата, а сетне откри, че демоничното влияние на Англия на световния пазар, влияние, което очевидно не произлиза от природните закони на капиталистическото производство, прави необходима държавната намеса, а именно държавната закрила на тези закони на природата и разума, с други думи — протекционистичната система. Той открива по-нататък, че не теоремите на Рикардо и т.н., в които са формулирани съществуващи обществени противоположности и противоречия, са идеалният продукт на действителното икономическо движение, а, напротив, че действителните противоречия на капиталистическото производство в Англия и на друго място били резултат на теорията на Рикардо и др.! Най-сетне, той открива, че при последна сметка именно търговията разрушавала вродените прелести и хармонии на капиталистическия начин на производство. Още една крачка — и той може би ще открие, че единственото зло в капиталистическото производство е самият капитал. Само човек с такава чудовищна безкритичност и с такава многоученост *de faux aloi* [с фалшиво съдържание] е заслужил, въпреки своята протекционистична ерес, да стане таен източник на хармоничната мъдрост на един Бастиа и на всички други оптимистични съвременни

привърженици на свободната търговия.

(горе)

КЪМ:

ОТДЕЛ СЕДМИ

ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

(горе в дясната странична лента има абонаментна форма),
когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** „под линия“

[*1a] Според наскоро направени пресмятания само в изследваните досега области на земята все още живеят най-малко четири милиона канибали.]

[*2] „У дивите индианци в Америка почти всичко принадлежи на работника: 99 от 100 части трябва да се впишат в сметка на труда. В Англия работникът може би не получава и $\frac{2}{3}$.“ („The Advantages of the East India Trade etc.“, p. 73)]

[*3] Диодорус Сикулус, Historische Bibliothek, книга I, гл. 80]

[*4] „Тъй като първото (природното богатство) е извънредно благородно и изгодно, то прави народа безгрижен, горд и предаден на всякакви разпуснатост; второто, напротив, налага бдителност, наука, сръчност и държавническа мъдрост.“ („Englands Treasure by Foreign Trade Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. *Написано от Томас Мън, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun*“, Лондон, 1669 г., стр, 181, 182) И аз не мога да си представя по-зло проклятие за цял един народ от това, да бъде оставен на такава земя, където произвеждането на храна и на средства за издръжки до голяма степен се извършва само и където климатът изисква или допуска твърде малко грижи за облекло и жилище... Наистина, възможна е и противоположната крайност. Почва, коя-

то въпреки труда не може да даде плод, е също тъй лоша, както и почва, която без труд произвежда продукти в изобилие.” („An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions”, Лондон, 1767 г., стр. 10)]

[*5] Необходимостта да се изчисляват периодите на движението на Нил е създала египетската астрономия, а заедно с нея и господството на кастата на жреците като ръководители на земеделието. „Превалът на слънцето е онова време в годината, когато водата на Нил започва да се покачва, и поради това египтяните е трябвало най-грижливо да наблюдават това време... За тях е било необходимо да определят тази пределна точка на годината, за да се ръководят по нея в своите земеделски операции. Затова те е трябвало да дирят по небето видим знак за неговото възвръщане.” (*Кювие*, Discours sur les revolutions de la surface du globe, изд. Hoefer, Париж, 1863 г., стр. 141)]

[*7] „Няма две страни, които да доставят еднакво количество необходими средства за живот в еднакво изобилие и с едно и също количество труд. Потребностите на хората нарастват или се намаляват според суровостта или мекостта на климата, в който те живеят, и следователно относителният размер на производството (proportion of trade), което жителите на различните страни са принудени по необходимост да упражняват, не може да бъде еднакъв, нито пък степента на тази разлика може да се определи другояче освен с градусите на топлина и студ. Оттук може да се извлече общото заключение, че количеството труд, необходимо за издръжката на известен брой хора, е най-голямо в студените климати и най-малко в топлите; в първите не само че човек има нужда от повече дрехи, но и земята има нужда от по-добро обработване отколкото във вторите.” („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest”, Лондон, 1750 г., стр. 60) Авторът на това епохално анонимно съчинение е Дж. Меси. Юм взел от него своята теория за лихвата.]

[*8] „Всеки труд трябва (изглежда, че това влиза в *правата* и *задълженията на гражданина* да дава остатък.” (Прудон)]

[*9] Ф. Шоув, Die Erde, die Pflanzen und der Mensch, 2, Лайпциг, 1854 г., р. 148]

[*9a] Дж. Ст. Мил, Principles of Political Economy, Лондон, 1868 г., стр. 252—253 следв. [книга II, гл. XV, § 5 — Моск. ред.] — (Горните пасажи са преведени според френското издание на „Капитала”. — Ф.Е.)]

[*14] „Количеството труд, което даден човек е вложил в течение на 24 часа,

може да бъде приблизително определено, като се изследват химическите изменения, които са се извършили в неговото тяло, тъй като промените във формата на материята показват едно предходно налягане на двигателна сила.” (Гроув, *On the Correlation of Physical Forces*, [Лондон, 1846 г.]

[*15] „Житото и трудът рядко крачат на едно равнище; но има явна граница, отвъд която те не могат да бъдат разделени. С оглед на необикновените напрежения на трудещите се класи в периоди на поскъпване и на предизвикването от него спадане на работната заплата, споменато в показанията (именно пред парламентарните следствени комисии от 1814—1815 г.), трябва да се изтъкне, че тези напрежения са твърде доходни за отделни лица и сигурно благоприятстват нарастването на капитала. Но нито един хуманен човек не ще пожелае да ги види постоянни и нетленно продължавани. Те са крайно похвални като временни облекчения; но ако бъдат прилагани постоянно, биха се получили също такива последици, както ако населението на една страна би се умножило до крайните предели, допустими от неговите средства за прехрана.” (Малтус, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, Лондон, 1815 г., стр. 48, бележката) Прави чест на Малтус, че набляга на удължаването на работния ден, което именно е описано и на друго място в неговия памфлет, докато Рикардо и други, изправени пред най-крещящи факти, поставят в основата на всичките си изследвания постоянната величина на работния ден. Но консервативните интереси, чийто слуга е бил Малтус, са му пречели да види, че безмерното удължаване на работния ден, наред с необикновеното развитие на машинарията и на експлоатацията на женския и детския труд, неизбежно са направили „излишна” една голяма част от работническата класа, особено след като се е прекратило военновременното търсене и английският монопол на световния пазар. Естествено, много по-удобно е било и много повече е отговаряло на интересите на господстващите класи, пред които Малтус идолопоклонства по чисто попски начин — това „свръхнаселение” да се обяснява с вечните закони на природата отколкото само с историческите природни закони на капиталистическото производство.]

[*17] Така напр. в „Dritter Brief an v. Kirchmann von *Подбертус*, *Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rentetheorie*”, Берлин, 1851 г. Аз по-сетне се върнах на това съчинение, което, въпреки погрешната си теория за поземлената рента, прозира същността на капиталистическото производство. — (Добавка към третото издание: Тук

виждаме колко благосклонно преценяваше Маркс своите предшественици, щом намереше у тях действителен напредък, някоя вярна нова мисъл. Междувременно публикуването на писмата на Родбертус до Рудолф Маер до известна степен ограничава гореприведената оценка. Там е казано: „Капиталът трябва да бъде спасен не само от труда, но и от самия себе си, а това действително най-добре ще стане, ако дейността на предприемача-капиталист се схване като народностопански и държавностопански функции, делегирани му от капиталовата собственост, а неговата печалба — като форма на заплата, защото ние не познаваме никаква друга социална организация. Но заплатите могат да бъдат регулирани, а и намалявани, ако отнемат твърде много от работната заплата. Така трябва да се отбие нахлуването на Маркс в обществото — така бих желал да нарека неговата книга... Изобщо книгата на Маркс е не толкова изследване на капитала, колкото полемика против сегашната му форма, която той смесва със самото понятие капитал, от което и произлизат неговите заблуждения.” („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow” (Родбертус-Ягецов, издадени от д-р Руд. Маер, Берлин, 1881 г., 1 том, стр. 111, 48-о писмо от Родбертус) — В такива идеологични баналности затъват наистина смелите първи крачки на „Социалните писма” на Родбертус. — Ф.Е.)]

[*18] Оная част на продукта, която замества само авансирания постоянен капитал, разбира се, е изключена от тая сметка. — Господин Л. де Лаверн, сляп поклонник на Англия, дава по-скоро твърде ниско отколкото твърде високо съотношение.]

[*24] „Би трябвало да се уговори” (ето още едно издание на „Общественият договор” на Ж. Ж. Русо), „че винаги, когато се разменя вече извършен труд срещу предстоящ труд, последният (капиталистът) да получава по-голяма стойност отколкото първият (работникът).” (*Симон дьо Сисмонди, De la Richesse Commerciale*, Женева, 1803 г., том I, стр. 37)]

[*30] Тук самата стойност на парите винаги се предпоставя като постоянна.]

[*31] „Цената на труда е сумата, която се плаща за дадено количество труд.” (*Sir Едуард Уест, Price of Corn and Wages of Labour*, Лондон, 1826 г., стр. 67) Уест е авторът на анонимното съчинение, което направи епоха в историята на политическата икономия: „*Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College Oxford*”, Лондон, 1815 г.]

[*32] „Работните заплатите зависят от цената на труда и от количеството на извършения труд... Покачването на заплатите не включва по необходимост повишаване на цената на труда. При по-дълъг труд и по-голямо налягане работните заплати могат значително да нараснат, докато цената на труда си остава същата.” (Уест, пак там, стр. 66, 68 и 112) Впрочем Уест с банални фрази се измъква от главния въпрос: как се определя „цената на труда“?]

[*34] Ефектът на такова ненормално недозаангажиране е съвсем различен от този на едно всеобщо законодателно скъсяване на работния ден. Първото няма нищо общо с абсолютната дължина на работния ден и може да настъпи както при 15-часов работен ден, тъй и при 6-часов. Нормалната цена на труда в първия случай е пресметната въз основа на това, че работникът работи средно 15 часа на ден, а във втория — че той работи средно 6 часа. Затова ефектът е еднакъв, ако в първия случай той работи само $7\frac{1}{2}$, а във втория — само 3 часа дневно.]

[*35] „Нормата на заплатата за извънредно време (в манифактурата за дантели) е толкова нищожна — пенс и т.н. на час, — че се намира в болезнен контраст с грамадната вреда, която тя причинява на здравето и жизнената сила на работниците... При това малката добавка, спечелена по този начин, често пъти пак трябва да се изразходва за извънредни подкрепителни средства.” („Child. Empl. Comm. II. Rep.”, стр. XVI, №117)]

[*36] Напр. в тапетните фабрики преди неотдавнашното въвеждане на фабричния закон. „Ние работехме без пауза за обед, тъй че 10-часовата дневна работа свършва в $4\frac{1}{2}$ часа след обед; а всичко по-нататък е извънредно време, което рядко свършва преди 8 часа вечер, така че ние всъщност работим извънредно време през цялата година.” (Показания на г. Смит пред „Child. Empl. Comm. I Rep.”, стр. 125)]

[*37] Напр. в шотландските белилни. „В някои части на Шотландия тая индустрия (преди въвеждането на фабричния закон от 1862 г.) работеше по системата на извънредното работно време, т.е. 10 часа се смятаха за нормален работен ден. За това време работникът получаваше 1 шилинг и 2 пенса. Но към това всекидневно се прибавяше извънредно време от 3 или 4 часа, което се заплащаше по 3 пенса за час. Ето последиците на тази система: работник, който е работил само през нормалното време, можеше да спечели

само 8 шилинга в седмицата. Без извънредна работа работната заплата беше недостатъчна.” („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863”, стр. 10) „Допълнителното заплащане на извънредното време е изкушение, на което работниците не могат да противостоят.” („Rep. of Insp. of Fact 30th April 1848”, стр. 5) „В книговезкия бранш на лондонския *City* са заети твърде много млади момчета от 14—15 години, и то по чирашкия договор, който предписва определени работни часове. При все това през последната седмица на всеки месец те работят до 10, 11, 12 и 1 часа през нощта заедно с възрастните работници, в твърде смесено общество. „Господарите ги съблазняват (*tempt*) с извънредна заплата и пари за добра вечеря”, която те консумират в близки кръчми. Голямата разпуснатост, която се развива между тези „млади души” („Child. Empl. Comm. V. Rep.”, стр. 49, №121), се компенсира с това, че те подвързват между другото и много библии и други душеспасителни книги.]

[*39] „При това за отбелязване е фактът, че там където дългото работно време е правило, правило са и ниските заплати.” (Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863”, стр. 9) „Работата, която едва дава оскъдна прехрана (*the scanty pittance*), повечето пъти бива прекомерно удължавана.” („Public Health, VI Rep. 1864”, стр. 15)]

[*42] Напр., ако един фабричен работник откаже да работи обичайния голям брой часове, „той много скоро би бил заместен от някой друг, който е съгласен да работи произволно дълго време — и значи би останал без работа” („Reports of Insp. Fact. 31st Oct. 1848”, Evidence, стр. 39, №58). „Ако един човек извършва работата на двама... нормата на печалбата изобщо ще се покачва... защото този допълнителен приток на труд намалява цената му.” (Сениор, „Three Lectures on the Rates of Wages”, стр. 15)]

[*43] „Child Empl. Comm. Hl. Rep.”, Evidence, стр. 66, №22]

[*46] Т. Дж. Дънинг, *Trades' Unions and Strikes*, Лондон, 1860 г., стр. 22]

[*47] Ето как едновременното съвместно съществуване на тия две форми на работната заплата поощрява измамите на фабрикантите: „В една фабрика са заети 400 души, от които половината работят на парче и непосредствено са заинтересовани да работят по-дълго време. Другите 200 души получават надница, работят също тъй дълго, както и първите, но не получават нищо за извънредното време... Трудът на тия 200 души в продължение на половин

час на ден се равнява на 50 часа труд на един човек или на 5/6 от седмичния труд на един човек, и е твърде осезателна печалба за предприемача.” („Report of Insp. of Fact. 31st October 1860 ”, стр. 9) „Свръхчасовете все още преобладават в значителен размер, и то в повечето случаи самият закон дава сигурност срещу откриване и наказване. В много предишни отчети аз посочих... каква несправедливост се извършва по отношение на всички работници, които получават заплата не на парче, а на седмица.” (Леонард Хорнър в „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1859, стр. 8, 9)]

[*48] „Работната заплата може да се измерва по два начина: или с времетраенето на труда, или с неговия продукт.” („Abrege elementaire des principes de l'Economie Politique”, Париж, 1796 г., стр. 32) Авторът на това анонимно съчинение е Ж. Гарние.]

[*50] „Когато трудовият продукт минава през много ръце и всички те искат да участвуват в печалбата, докато само последният извършва работата, става така, че заплата, която накрая достига до работничката, се намира в плачевно несъответствие” („Child Empl. Comm. II Rep.”, стр. LXX, №424)]

[*51a] Твърде често изкуствено подпомагат този естествен резултат. Напр. в engineering trade [машиностроителството] в Лондон се смята за обичаен трик „капиталистът да избира за шеф на известна група работници някого с изключителна физическа сила и сръчност. Той му плаща всеки три месеца или в други срокове извънредна заплата, при условие той пък да направи всичко възможно, за да подбутва към крайно усърдие другите работници, които получават само обикновена заплата... Без никакви по-нататъшни коментари, това обяснява оплакванията на капиталистите относно това, че „Trade's Unions [трейд-юнионите] парализират енергията, голямата сръчност и работната сила”. (Дънинг, Trades' Unions and Strikes, стр. 22, 23) Тъй като авторът сам е работник и секретар на един трейдюнион, някой може да сметне това за преувеличено. Но погледнете напр. в „highly respectable” [високочтената] агрономическа енциклопедия на Дж. Ч. Мортън статията за „labourer” (земеделския работник), където този метод се препоръчва на арендаторите като изпитан.]

[*52] „Всички, които получават заплата на парче... имат изгода от нарушението на законните граници на труда. Тази готовност да работят свръх-време може да се наблюдава особено у жените, които работят като тъкачки и мо-

тачки.” („Rep of Insp. of Fact 30th April 1858”, стр. 9) „Тази система на заплата на парче, толкова изгодна за капиталиста... се стреми направо към това, да подбужда младия грънчар към значителен свръхтруд в продължение на 4-те или 5-те години, през които той получава заплата на парче, но по твърде ниска цена. Това е една от главните причини за физическото израждане на грънчарите.” („Child. Empl. Comm. I Rep.”, стр. XIII) („Rep of Insp. of Fact. 30th April 1858”, стр. 9) „Тази система на заплата на парче, толкова изгодна за капиталиста... се стреми направо към това, да подбужда младия грънчар към значителен свръхтруд в продължение на 4-те или 5-те години, през които той получава заплата на парче, но по твърде ниска цена. Това е една от главните причини за физическото израждане на грънчарите.” („Child. Empl. Comm. I Rep.”, стр. XIII)]

[*53] „Където в някой занаят трудът се заплаща на парче, значи на акорд... заплата може твърде съществено да се различават помежду си по размери... Но при надница те имат обикновено еднакъв размер... признат от господаря и работника като средна заплата за средната производителност на работниците в дадения занаят.” (*Дънинг*, *Trades' Unions and Strikes*, стр. 17)]

[*54] „Трудът на занаятчийските калфи се регулира на ден или на парче (a la journee ou a la piece)... Майсторите приблизително знаят колко могат да изработят на ден работниците във всеки занаят и затова често пъти им плащат според извършената работа; така тия калфи, в своя собствен интерес, работят колкото могат, без всякакъв особен надзор.” (*Кантилон*, *Essai sur la Nature du Commerce en general*, амстердамско издание, 1756, стр. 185 и 202. Първото издание е излязло в 1755 г.) И така, Кантилон, от когото изобилно са заимствали Кене, сър Джеймс Стюърт и А. Смит, тук вече представя заплата на парче като само модифицирана форма на заплата по време. Френското издание на Кантилон в заглавието е наречено превод от английски, но английското издание: „*The Analysis of Trade. Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant*”, не само че е от по-късна дата (от 1759 г., но и по своето съдържание се оказва по късна преработка. Така напр. във френското издание Юм още не е споменат, докато пък в английското издание Пети вече почти не фигурира. Английското издание има по-малко теоретично значение, но пък съдържа най-различни подробности за английската търговия, за търговията с кюлчета и т.н., които липсват във френския текст. Затова думите в заглавието на английското издание: „*Заето главно от ръкописа на*

един високо даровит джентълмен, сега покойник, и приспособено и т.н.”, изглеждат нещо повече от проста и обикновена за онова време фикция.]

[*56 „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain”, Лондон, 1815 г., р. 48]

[*57 „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain”, Лондон, 1815 г., стр. 4, 5]

[*60 „Измерва се точно производителната сила на неговата предачна машина и заедно с нарастването на нейната производителна сила, макар и не наравно с това нарастване, се намалява нормата на заплащане на извършената с нея работа.” (Юър, Philosophy of Manufactures, стр. 317) Юър сам взема назад последната апологетична бележка. Той признава, че напр. при едно удължаване на мюлжинето от това удължаване произтича добавъчен труд. Така че трудът не се намалява в същата степен, в която расте неговата производителна сила. По-нататък: „Чрез това уголемяване производителната сила на машината се увеличава с $\frac{1}{5}$. В такъв случай размерът на заплатата на предача няма да остане предишният — но тъй като размерът на неговата заплата не се намалява с $\frac{1}{5}$, това усъвършенстване ще увеличи неговия доход съобразно с дадения брой часове” — но, но — ...предишната констатация изисква известно ограничение... от своя добавъчен половин шилинг предачът трябва да плаща нещо повече за непълнолетните си помощници, а освен това се изтикват възрастни работници” (пак там, стр. 321 [320 — Моск. ред.]), което съвсем няма тенденция към покачване на работната заплата.]

[*61 Х. Фоусет, The Economic Position of the British Labourer, Кембридж и Лондон, 1865 г., стр. 178]

[*62 В лондонския „Стандард” от 26 октомври 1861 г. намираме отчета за един процес на фирмата Джон Брайт и съдружие пред Рочделския съд, пред който фирмата „привлякла на съд по обвинение в сплашване на работниците представителите на Трейдюниона на килимарските тъкачи. Съдружниците на фирмата Брайт били въвели нова машинария, която трябвало да произвежда 250 ярда килим за същото време и със същия труд (!), които по-рано са били необходими за произвеждането на 160 ярда. Работниците нямали никакво право да участват в печалбата, произлизаща от това, че техните предприемачи влагат своя капитал в механическите усъвършенствания. Предвид това господата Брайт предложили да се намали нормата на заплатата от 1 1/2 пенса

за ярд на 1 пенс, като оставили доходите на работниците за същото количество труд такива, каквито са били по-рано. Но тук има номинално намаление, за което, както се твърди, работниците не са били честно предупредени.”]

[*64 „Няма да бъде точно, ако кажем, че работните заплати” (тук думата е за тяхната цена) „са се покачили, защото с тях може да се купи по-голямо количество от един по-евтин артикул.” (Дейвид Бъкенан в неговото издание на *A. Смит, Wealth of Nations*, 1814 г., том I, стр. 417, заб.)]

[*64a На друго място ще изследваме какви обстоятелства, с оглед на производителността, могат да модифицират този закон за отделни клонове на производството.]

[*66 „Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World”, Филаделфия, 1835 г.]

[\(горе\)](#)

КЪМ:

ОТДЕЛ СЕДМИ

ПРОЦЕСЪТ НА НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

(горе в дясната странична лента има абонаментна форма),
когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение